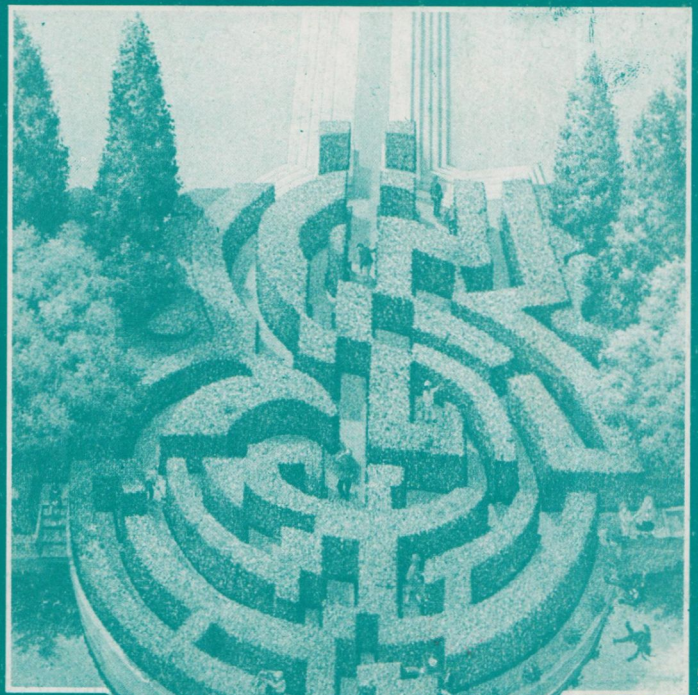
ERNEST MANDEL

Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları

YAZIN YAYINCILIK

Ernest Mandel, 1923'te Belçika'da doğdu. Bağımsız Brüksel Üniversitesi, Paris Sorbonne ve Bağımsız Berlin Üniversitesi'nde öğrenim gördü ve aynı üniversiteden doktorasını aldı.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazilere karşı direniş hareketinde yer aldı ve iki kez tutuklandı. Savaştan sonra Brüksel'de haftalık *La Gauche 'da* çalıştı ve 1956'da editörü oldu. Belçika Sendikalar Konfederasyonu (TUC) iktisat komisyonu üyeliğinde bulundu (1955-63). Çalışmalarını ekonomi politik üzerine yoğunlaştırdı.

Başlıca yapıtları:
Spat Kapitalismus (Geç Kapitalizm),
Kapital'in I, II ve II. ciltlerine Giriş (Penguin Books),
The Seceond Slump (İkinci Gerileme),
Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları.

Ernest Mandel

Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları

Türkçesi:
Doğan IŞIK

YAZIN YAYINCILIK

YAZIN 4/ İktisat Kuramı
Özgün adı: Long Waves of Capitalist Development (1980)
Birinci basım Ocak 1986
İkinci Basım Mayıs 1991
Baskı: Gözleatbaacılık

Çatalçeşme Sk. Üretmen Han 411
Cağaloğlu-İSTANBUL
P. K. 184 SİRKECİ

İçindekiler

Yazarın Önsözü / 7

1. Uzun Dalgalar: Ampirik Kanıtlar ve Uzun Dalgaların Ortalama Kâr Oranındaki Dalgalanmalarla Açıklanışı/ 9

2. Uzun dalgalar, Teknolojik Devrimler ve Sınıf Mücadelesi Çevrimleri/ 34

3. Uzun Dalgalar, Enflasyon ve Savaş Sorasındaki "Boom"un Sonu/ 53

4. Özgül Tarihsel Dönemler Olarak Uzun Dalgalar/ 77

Notlar/ 95

ÇEVİRMENİN NOTU:

Çevirisinin gerçekten de güç bir iş olduğunu itiraf etmemiz gereken bu yapıttaki kavramları birbirine karıştırmamaya özel bir önem gösterdiğimizi belirtmek isteriz.

Okurların dikkatini özellikle çekmek istediğimiz birkaç kavram var. Bunlardan ilki *business cycle(s)*. Akademik iktisatın, İngilizce dışındaki kimi dillerin etkisiyle bizde "konjonktür dalgalanmaları" olarak bilinen (ve İngilizcede *trade cycle, economic fluctuations, cyclical fluctuations* gibi eşanlamlı terimleri de bulunan) bu kavramını, seçişimizde rol oynayan etkenleri bu kısa notta açıklamayı gereksiz bularak, onunla eşanlamlı olan "iktisadi dalgalanma(lar)" *(economic fluctuations)* olarak karşılamayı yeğledik. Anlaşılırlık endişemizin bizi bu kavramı "iş çevirimi" ya da "ticaret çevrimi" demekten alıkoyduğunu da belirtelim. Bu kavramda "çevrim" sözcüğünden kaçınırken *industrial cycle* için "sanayi çevrimi" ve *ciycle* için "çevrim", *cyclical* için de "çevrimsel" seçimini yaptık. Türkçe'de kimi teknik alanların aksine iktisat terimi olarak henüz yerleşmemiş olan "çevrim" sözcüğü okurlara tırmalıyıcı gelse bile bizce bunun yerine şimdiye dek kullanılagelen "döngü" ve hele "devre" sözcüğünün kullanılması doğru değildir. Bu arada *countercyclical* için de "karşı çevrimsel" denebilecekken biz şimdilik "çevrime karşıt yönde..." gibi bir karşılıkla yetindik.

Burada amacımızın zaten var olan kavramların yerine yenilerini koymak olmadığını, hele bu çevriyi dilin özleştirilmesine yönelik bir kaygıyla yaklaşmadığımızı belirtelim (bunalım yerine kriz sözcüğünü tercih etmemiz de tersi bir kaygının ürünü değildir!).

İktisadi dalgalanmanın belirli anlarına işaret eden çeşitli İngilizce sözcükleri, bu konuda Türkçe'de yerleşik bir kullanım düzeni olmayışını ve kimilerinin de Türkçe'de zaten kullanılıyor oluşlarını dikkate alarak olduğu gibi bıraktık (resesyon, depresyon, boom / büyük canlılık/ gibi). İlgilenenler için ötekileri nasıl karşıladığımızı belirtelim: *downturn* / alçalış; *upturn / upsurge/* yükseliş; *prosperity* / refah; *slump* / gerileme; *recovery* / toparlanma; *revival* / canlanma.

Teknik bakımdan son olarak şunu söyleyelim: Çevirideki köşeli parantezler yazara, ardarda iki yatık çizgi ise bize aittir.

Yazarın Önsözü

Elinizdeki kitap, 1978 yılında Cambridge Üniversitesi Siyasal Bilimler ve İktisat Fakültesinin çağrılısı olarak verdiğim Alfred Marshall konferanslarının genişletilmiş şeklidir. Savaş ertesindeki "boom"un / büyük canlılık/ sona ermekte olduğunu açıkça ortaya koyan ilk işaretlerin belirdiği 60'lı yılların ortalarından bu yana, konu beni gittikçe artan bir ölçüde ilgilendiriyordu. Aynı konuyu daha önce *Spatkapitalismus* (Geç Kapitalizm, Frankfurt, 1972) adlı kitabımın bir bölümünde ele almıştım. Kapitalist ekonominin gelişiminde uzun dalgalar anlayışı onlarca yıldır çoğu Marksistin gözünden kesinlikle düşmüş olduğu gibi akademik çevrelerce de pek kaale alınmamıştır. İktisatçıların, iki savaş arası dönemde çok daha yakından incelenmiş olan uzun dalgalara tekrar ilgilerinin artması için gerçek iktisadi durumda bir değişiklik olması gerekti.

Uzun dalgaların (iktisadi büyümenin ve dünya piyasasının genişlemesinin), esas olarak sermaye birikiminde daha hızlı ve daha yavaş tempoları son tahlilde belirleyen kâr oranındaki uzun vadeli hareketlere dayalı Marksist bir izahını sunmaya çalışarak, bu uzun dalgaların meydana gelişlerinin temel nedenleri üzerine akademik iktisatçılar arasında şimdilerde hızlanarak süregiden tartışmalara bir katkıda bulunduğuma da inanıyorum. Kapitalizmde iktisadi büyümenin uzun vadeli hareketlerinin incelenmesine giderek yönelen iktisatçılar arasında, kârların ve sermaye birikiminin rolünü "marjinalleştirip" bunların yerine parasal, psikolojik veya salt icatlarla ilgili etkenleri ön plana çıkarıcı çabaların gelecekte de kural olarak sürüp sürmeyeceğini gözlemek ilginç olacak. En azından, "pratik" kapitalistlerin bu asli noktada Marksist "teorisyenler"le fikir birliğine

varmada birçok akademik iktisatçıdan muhtemelen daha çabuk davranacakları söylenebilir.

Burada, elyazmalarına yönelttikleri ve bazılarının kitabın son halini almasında etkili olan birçok verimli ve eleştirel görüşlerinden dolayı Andre Gunder Frank, Davit M. Gordon, Dick Roberts ve Anwar Shaikh'e teşekkür etmek isterim. Ama bu dostlarımdan, uzun dalgaların kapitalist ekonominin tümüyle içsel /endojen/ mekanizmalarıyla açıklanabileceğine inanan ilk ikisiyle iyiden iyiye farklı düşünmeye devam etmekteyim.

1. Uzun Dalgalar: Ampirik Kanıtlar ve Uzun Dalgaların Ortalama Kâr Oranındaki Dalgalanmalarla Açıklanışı

Kapitalist ekonominin tarihinde uzun dalgalar kuramı açıkça Marksist kökenli olmasına rağmen (kurucuları Parvus, Kautsky, Van Gelderen ve Troçki[1] idi), bu kuramın Kondratieff, Schumpeter, Simiand ve Dupriez gibi akademik iktisatçılarca benimsenmesinden bu yana Marksistler bu kavrama paradoksal bir biçimde sırt çevirmişlerdir. Bu, iki bakımdan zararlı olmuştur. İlk olarak Marksist iktisatçıların sanayi çevriminde artık kilit nitelikte bir rolü olduğu apaçık gözüken şeye, yani sanayi çevriminin uzun dalgalarla eklemlenmesine ve dolayısıyla farklı genlikler göstermesine giderek gözlerini kapamalarına yol açmıştır. İkinci olarak da çoğu Marksistin yakın geçmişin iktisat tarihindeki önemli dönüm noktalarını önceden görmesini engellemiştir: kapitalist ülkelerde iktisadi büyümede güçlü bir yükselişin sözkonusu olduğu 40'lı yılların sonundaki ve ondan daha az çarpıcı olmayan ve uluslararası kapitalist ekonominin ortalama büyüme oramında keskin bir düşüş yaratan 60'ların sonu ve 70'lerin başındaki dönüm noktaları.

Kapitalist gelişmedeki bu uzun dalgaların varlığı, ezici kanıtların ışığında kolay kolay yadsınamaz[2]. Eldeki bütün istatistiki veriler açıkça göstermektedir ki, sınai üretimin artışını ve dünya ihracatının (dünya pazarının) büyümesini kilit göstergeler olarak alırsak, 1826-47, 1848-73, 1874-93, 1894-1913, 1914-39, 1940(48)-1967 ve 1968-? dö-

nemleri bu ortalama büyüme oranlarından bariz sapmalarla karakterize olmaktadır ve ardarda gelen uzun dalgalar arasındaki alt ve üst sınırlar %50 ile %100 arasında değişmektedir.

Bu uzun dalgalar önde gelen kapitalist ülkeler ekonomilerinde (İngiltere'de I. Dünya Savaşı öncesi ve ABD'de I. Dünya Savaşı sonrası) ve bir bütün olarak dünya sınai üretiminde, tek tek bütün kapitalist ülkeler ekonomilerindekine nazaran daha aşikar olmuştur. Burada da eşitsiz gelişme yasası işlerliktedir. Bütün çabalarını sanayileşme sürecine ayak uydurmaya yoğunlaştıran kapitalist ülkeler (örneğin iç savaş ertesi ABD ve 20. yüzyılda Japonya) bir uzun dalganın duraklama evresinde bile ortalamanın üstünde büyüme sağlıyorlar. Ama bu olgu uzun dalgaların genel geçerliliğini sadece daha bir belirgin kılıyor. *Geç Kapitalizm*'de uzun dalgalar kuramına ilişkin olarak sunduğumuz başlıca istatistiki kanıtları kısaca hatırlatalım (Tablo 1.1).

Başka yazarlarca işlenip hazırlanmış bazı istatistiki malzemeyle bu tabloyu bütünleyelim: Gaston Imbert'in (Jürgen Kuczynski'nin yaptığı hesaplara dayanarak) hazırladığı kişi başına dünya üretim endeksi (üstel eğilimler) Tablo 1.2'de gösterilmiştir. Imbert'in kronolojik bölümlemelerinin bazıları her ne kadar keyfi görünüyor (ve dalgalanmaların genliğini azaltıyor) ise de bu rakamlar uzun dalgaların varlığı genel sonucunu doğruluyorlar. Kişi başına dünya üretiminde 1948-68 dönemindeki güçlü yükselişi ve ardından büyüme hızındaki aşağı doğru trendi de dahil ederek bu tablodaki trendleri daha da öteye uzatmak zor bir iş değil.

Imbert, buna ilaveten dünya enerji üretiminde uzun vadeli trendlerin ilginç bir dökümünü de vermiştir. (Tablo 1.3). Kronolojik bölümlemelerin bazılarına şiddetli itirazımızla birlikte yine de bu rakamlar, dalgaları çarpıcı biçimde ortaya koymaktan geri kalmıyor. W.W.Rostow[3] pek uzun olmayan bir zaman önce, esas olarak uzun dalgalar sorununa hasredilmiş ve bir yığın istatistiki veri içeren hacimli bir kitap yayınlamıştır. Angus Maddison[4] son zamanlarda, bizim *Geç Kapitalizm*'de yaptığımızdan yedi yıl sonra, kapitalist gelişmede uzun dalgaların varlığını doğrulayan istatistiki veriler sunmuştur. Onun hesaplamalarının bizimkilerden biraz farklı olduğu doğrudur. Kendisi tüm on altı OECD ülkesinin hepsi için uzun dalgaların varlığını doğrulamaya çalışmıştır. Bu ele alış tarzı bizde şüphe uyandırmaktadır; çünkü bu ülkelerin çoğunluğu, en azından I. Dünya Sa-

Tablo 1.1 *Uzun Dalgalar Kuramının İstatistiki Kanıtları*

	Yıllar	%
Dünya Ticaretinin yıllık bileşik büyüme hızı (sabit fiyatlarla)	1820-1840	2.7
	1840-1870	5.5
	1870-1890	2.2
	1891-1913	3.7
	1914-1937	0.4
	1938-1967	4.8
İngiltere'nin sınai üretiminin yıllık bileşik büyüme hızı	1827-1847	3.2
	1848-1875	4.55 (a)
	1876-1893	1.2
	1894-1913	2.2
	1914-1938	2.0
	1939-1967	3.0
Almanya'nın (1945'ten sonra, Federal Almanya'nın) sınai üretiminin yıllık bileşik büyüme hızı	1850-1874	4.5 (b)
	1875-1892	2.5
	1893-1913	4.3
	1914-1938	2.2
	1939-1967	3.9
ABD'nin sınai üretiminin yıllık bileşik büyüme hızı	1849-1873	5.4
	1874-1893	4.9
	1894-1913	5.9
	1914-1938	2.0
	1939-1967	5.2

	1947-1966 için %	1967-1975 için %
II. Dünya Savaşı'ndan sonra Sınai üretiminin yıllık bileşik büyümesi		
ABD 5.0 1.9		
İlk 6 AET ülkesi	8.9	4.6
Japonya	9.6	7.9 (c)
İngiltere	2.9	2.0

(a) Dr. J.J. Van Duijn, *De Lange Golf in de Economie* (Assen, 1979) s. 213'te bu rakama itiraz ediyor. Görünüşe bakılırsa haklı.

(b) R. Devleeshouwer ("Le Consulat et l'Empire, Période de 'takeoff' pour

L'économie belge", *Revue de l'Histoire Moderne et Contemporaine,* XVII. 1970) Belçika ekonomisi için aşağıdaki yıllık bileşik büyüme hızlarını veriyor: 1858-1873: %6; 1873-1893: %0,5; 1893: %4

(c) Bu rakam 1967-79 dönemi için %7 olup düşüşünü sürdürecektir. *The Economist* (24 Mayıs 1980), Japonya'nın GSMH'sının yıllık büyüme hızını 1973-1979 dönemi için %4.1 olarak vermekte ve 1979-1985 dönemi için de bunun %3.5'a düşeceğini tahmin etmektedir.

Tablo 1.2. *Kişi Başına Dünya Üretimi Endeksleri (üstel eğilimler)*

Yıllar	%
1850-1873	2.20
1874-1896	1.40
1897-1913	1.72
1921-1933	- 0.49

Kaynak: Imbert, Gaston, *Des mouvements de longue durée Kondratieff,* cilt 3. Aix-en-Provence. Office Universitaire de Polycopie, 1956. s. 27.

Tablo 1.3 *Dünya Enerji Üretimi (Üstel eğilimler)*

Yıllar	%
1850-1873	6.56
1874-1896	4.13
1896-1913	4.80
1921-1933	0.55
1934-1950	2.80

Kaynak: Imbert, Gaston, *Des mouvements de longue durée Kondratieff,* cilt 3. Aix-en-Provence, Office Universitaire de Polycopie, 1956, s. 32.

vaşı öncesi dönem için gerçekten sanayileşmiş bir ekonomiye sahip değildirler ve dolayısıyla normal iksitadi dalgalanma alanının tümüyle dışında kalırlar (gerçi iktisadi dalgalanmadan tabii ki iyiden iyiye etkilenmişlerdir).

Bunun yanısıra, II. Dünya Savaşı yıllarını kaale almamasıyla (ki en azından ABD için bunun haklı bir yanı yoktur) Maddison'un dönemleştirmeleri de bizimkinden farklıdır. Ayrıca 1870-1913 dönemini tek bir dalgada toplamakta ve böylece 1873-93 uzun depresyonunu, iktisat tarihçilerinin kesinlikle onaylamayacakları bir tarzda hesap dışı bırakmaktadır. Tablo 1.4. Maddison'un vardığı istatistiki sonuçları göstermektedir. Ancak sanayileşmemiş ülkeleri bu hesaplamadan düşersek, 1870-90 ve 1890-1913 dönemleri arasındaki farkı görürüz. (Tablo 1.5). Ve kronolojik sıralamayı gerçek tarihsel harekete uyacak biçimde yani 1873-93 Büyük Depresyonunu da hesaba katarak) düzeltirsek, o zaman fark yüzde 2.2 ile 3.2'nin farkı olur (ki bu %50 gibi iyice belirgin bir farktır). Öyle ki Maddison'un verileri, bizim hesaplamalarımızda katmaya çalıştığımız 1826-73 dönemini içermemesi dışında, bizimkilerden esas olarak farklı değildir.

Tablo 1.4. *Ortalama Yıllık Bileşik Büyüme Hızları*

Yıllar	%
1870-1913	2.5
1913-1950	1.9 (a)
1950-1970	4.9
1970-1976	3.0

(a) En temkinli bir ifadeyle, 1913-50 döneminin seçiminin keyfi olduğunu söyleyelim. buradaki ortalama, Kuzey Amerika'da 1940'ta başlayan iktisadi büyümedeki güçlü yükselişi de kapsadığından, 1913-39 döneminin depresif trendinin önemini gözden kaçırmaktadır. Pekka Korpinen, Fin işçi hareketi İktisadi Araştırma Enstitüsü'nce yakında yayınlanacak olan *Theories of Crisis and Long Cycles* adlı kitabında, OECD ülkeleri için hareketli ortalamalar kullanmakta ve 1948-49 yıllarına denk düşen açık, net bir dönüm noktası saptamaktadır. (1948'de %1.3 ve 1949'da %5.4'lük büyüme hızı). Bu, bizim tahminimizle uyuşmaktadır. ABD için de buna koşut dönüm noktası, açıkça 1940 yılıydı.

Tablo 1.5. *Sekiz Sanayi Ülkesinde Ortalama Yıllık Bileşik Büyüme*

Yıllar	%
1870-1890	2.48
1890-1913	3.00

Ülkeler, İngiltere, ABD, Almanya, Fransa, Belçika, Japonya, İtalya ve Hollanda'dır.

Bu arada aralarında Profesör Jay Forrester[5] da olmak üzere başka tanınmış iktisatçılar da uzun dalgalar kuramını benimsediler.

Kapitalist gelişmenin tarihini bir bütün olarak ele aldığımızda, uzun dalgalar kuramıyla ilgili olarak yalnızca iki önemli soru kalmaktadır. Bu kuram sanayi mallarında ilk modern aşırı üretim bunalımının ortaya çıkış yılı olan 1826'dan önceki döneme de uygulanabilir mi? Söz gelimi Fransız Devrimi ya da Napolyon Savaşlarından 1826'ya değin uzun bir genişleyici dalgadan söz edilebilir mi? Bu kurama dayanarak bugünkü uzun depresyonu 1980'lerin sonu ya da 1990'ların başında yeni bir genişleyici uzun dalganın izleyeceği sonucu çıkarılabilir mi? İkinci soru, bu kitabın 4. bölümünün son kısmında ele alınacaktır.

İlk soru esas olarak iktisat ve toplumbilim tarihçilerini ilgilendirir. Marx'ın kendisi, sanayi mallarındaki ihracat sınırları ve İngiltere dışındaki sanayileşmenin sınırları gözönüne alındığında, 1826'dan önce bir sanayi çevriminden tam olarak söz edilebileceğinden kuşku duymuştur. Yine de sınai gelişme temposunda 1790'dan 1820'lerin başlarına kadar belirli bir hızlanma ve bunu izleyen çeyrek yüzyılda ise bu tempoda belirli bir yavaşlama olmuştur. Aynı ritmin, o zamanlar kıta Avrupasının en sanayileşmiş ülkeleri olan Belçika ve Fransa'da da gözlenebilir olması ilginçtir[6].

Yöntem açısından kilit göstergelerin seçimi, iktisadi gelişmede Marksist uzun dalgalar kuramının, onu günümüz akademik kuramından farklı kılan, ilk ayırdedici özelliğidir. Marksistler, uzun dalgalar analizlerinin merkezine fiyat ve para hareketlerini koyan iktisat tarihçilerine itibar etmeyi reddederler[7]. Bu hareketlerin uzun dalgaların teşhisindeki ilintisini yadsımazlar ve hatta parasal fenomenlerin görece bir özerkliği olduğunu kabullenirler. Ama Marksist

iktisadi analiz için asli olan bir varsayımla, yani kapitalist sistemin temel hareket yasalarının sermaye birikiminin yasaları olduğu ve sermaye birikiminin meta, değer ve artıkdeğer üretimi ve bunların sonraki gerçekleştirilişinden kaynaklandığı varsayımıyla yola çıkarlar. Öyle ki uzun dalgaların kilit göstergeleri, meta üretimi ve meta satışlarını kapsayan hareketlerdir. Ve Marx dünya pazarını iktisadi dalgalanmaların gerçek çerçevesi olarak gördüğünden, sınai üretim ve dünya ihracatı istatistikleri açıkça iki kilit gösterge olarak gözükürler. Bu açıkça gösteriyor ki, Elmar Altvater'in bizim uzun dalgalar kuramına yönelttiği ve dünya pazarındaki göreli genişleme (ve daralma) hızlarını önemsemediğimiz yolundaki oldukça yumuşak eleştiri yersiz bir eleştiridir. Bunun ötesinde, Altvater'in genişleyen bir uzun dalganın başlangıcında büyük miktarlarda para sermaye rezervinin varlığının kanıtlanamayacağı şeklindeki görüşü 1893 için (uzun depresyondan sonra Batı'da bir dolu sermaye vardı ve denizaşırı ülkelere büyük miktarlarda ihraç edilmeye başlandı) ya da 1940(48) sonrası için (Marshall planı) açıkça doğru değildir.[8]

Kapitalist gelişmede uzun dalgaların Marksist kuramının formülasyonuna benim katkım yanlış anlaşılmıştır. Bazı eleştirmenler onu bu uzun dalgaların "teknolojik bir açıklaması" olarak yorumladılar[9]. Teknolojik devrimlerin (bana göre Sanayi Devriminden sonra üç teknolojik devrim olmuştur) ortalama sınai büyüme hızındaki uzun vadeli yükselişlerin *nedenleri* olduğu düşüncesi benim analizimle hiçbir şekilde bağdaşmaz.

Gerçekte, her Marksist uzun dalgalar kuramı yalnızca bir sermaye birikimi kuramı, ya da aynı şeyi başka türlü ifade edersek, bir *kâr oranı kuramı* olabilir. Sınai üretimin ortalama büyüme hızındaki ani bir uzun vadeli yükselişin, yalnızca ortalama sermaye birikimi oranında ve ortalama kâr oranında ani yükselişler ifade edebileceği, Marksist bakış açısından bir totolojidir; tabii bu dalgalanmaları kapitalist üretim tarzı çerçevesinde ele aldığımız ölçüde. Sınai üretimin uzun vadeli büyüme hızında, sermaye birikiminin uzun vadeli duraklayışıyla (ya da daha kötüsü, ortalama kâr oranında uzun vadeli bir düşüşle) çakışan ani bir katlanma, Marksist analiz bağlamında saçma bir hipotezdir. Bunun klasik ya da neoklasik analiz açısından da saçma olacağını göstermek zor olmadığı gibi, bu, ampirik kanıtlar temelinde de gösterilemez.

Burada, amacımız Marx'ın "ortalama kâr oranının düşme eğilimi yasası"nın 19. ve 20. yüzyılda uluslararası kapitalist ekonominin gelişimine uygunluğu üzerine yürütülen (ve yetmiş beş yılı aşkın bir süredir devam eden) uzun tartışmaya girmek değildir. Bu arada çok daha soyut (ama hiç de önemsiz olmayan ve ilginç) bir soruyu, sözkonusu "düşme eğilimi yasası"nın ampirik ve tarihsel olarak kanıtlanıp kanıtlanamayacağı ya da Marx'ın niyetinin sadece bu yasanın (kanıtlanabilir) karşı eğilimler yarattığı ama bunları ilanihaye yaratamayacağına (şu malum çöküş kuramı ihtilafı) işaret etmek mi olduğu sorusunu konu dışı bırakıyorum[10]. Şu kadarını belirtmek yeterlidir ki, çoğu Marksist iktisatçı ve sanayi çevrimi ya da iktisadi dalgalanma analizinde uzmanlaşmış birçok akademik iktisatçı, yedi veya on yıllık sanayi çevrimi esnasında ortalama kâr oranı ve ortalama sermaye birikimi oranında dalgalanmalar olduğu görüşünde genel olarak birleşmektedirler. Her çevrim boyunca yükseliş ve refah evreleri, artan kâr beklentileri ve kâr gerçekleşmeleriyle belirlenir (*ex ante ve ex post* kârlar) ve üretken sermaye birikimi oranında artışlar buna paralel olarak veya ardından gelir[11]. Şiddetli bir kriz ve depresyon evresi ise gerçekleşen kâr oranında ve kâr oranı beklentilerinde düşüşlerle belirlenir ve bunun yanısıra veya ardından üretken sermaye birikimi oranında (yani yatırımlarda) düşüşler görülür.

Birbirini izleyen bu evreler arasındaki ilişkinin ince nüanslarına girmeyeceğiz. Bunu artık ne ciddi Marksist yorumcular ne de ciddi akademisyenler hiçbir şekilde mekanik olarak yorumlamıyorlar. Onlar, analizlerinde zaman farkları fenomenini, özellikle yatırım kararları ile bunların sonucu olarak meydana gelen nihai üretim artışları arasındaki zaman farkını dikkate alıyorlar. Üretken sermayenin ötesindeki yatırımlara ayrılabilecek para sermaye miktarındaki dalgalanmaları, yani toplumsal sermayenin üretken sermaye, mal sermaye (stoklarda, yani halihazırda üretilmiş bulunan mallardaki sermaye) ve para sermaye arasında dalgalanan bölümünü dikkate alıyor ve hesaplarına kredileri ve faiz oranlarındaki dalgalanmaları da katıyorlar. Para sermaye arz ve talebindeki dalgalanmaları ve daha bir dizi yan faktörü dikkate alıyorlar. Ama asli hareketler, sistemin esas trendlerini belirleyen hareketler üretken sermayenin ortalama birikim oranındaki dalgalanmalar olarak kalıyorlar.

Genel olarak, Marksist iktisadi analiz ortalama kâr oranındaki ha-

reketleri iki ayrı zaman çerçevesinde ele almıştır: Sanayi çevrimi boyunca ve kapitalist sistemin tüm yaşamı süresince (yine malum çöküş kuramı ihtilafı)[12]. Bizce hem topyekün teorik analizle ve hem de eldeki ampirik verilerle bağdaşma sağlamak için üçüncü bir zaman çerçevesi katmak gerekir. Bu üçüncü zaman çerçevesi de işte uzun dalgalar denen 20-25 yıllık süredir. Uzun dalgalar, Marksist iktisadi analizin önündeki ciddi bir sorundur. Bu sorunu ele almaktan kaçınma, devekuşu misali gerçekliği yadsımak ve teorik yeteneksizlik iddiasını kabullenmek olur.

Ortalama kâr oranının düşme eğiliminin böylesine önemli bir rol oynadığı bir kuram için, kapitalist iktisat tarihinde en azından üç tarihi dönüm noktasının ardından (1848'den 1893'ten ve Kuzey Amerika'da 1940'tan, Batı Avrupa ile Japonya'da 1948'den sonra) ortalama iktisadi büyüme oranında ani uzun vadeli yükselişlerin meydana gelişinin nasıl mümkün olduğunu açıklamak bir görevdir. Sanayi üretimi ve yatırımlardaki büyümede böylesi uzun vadeli artışların duraklayan ya da düşen kâr oranlarıyla çakışmasının teorik olarak savunulamayacağını ve ampirik olarak gösterilemeyeceğini az önce vurgulamıştık. Öyle ki Marksist iktisadi analiz çerçevesinde asıl sorun şudur: *ortalama kâr oranının her sanayi çevriminin sonunda çevrimsel olarak düşmesine ve bunun kapitalist üretim tarzının tarihsel sınırlarına işaret eden asırlık düşüşüne karşın, belirli tarihsel dönüm noktalarında ortalama kâr oranında meydana gelen uzun vadeli yükselişler Marksist iktisadi analizin kavramsal araçlarıyla açıklanabilir mi?* Bizim bu soruya yanıtımız kategorik bir "Evet"tir. 1848'den, 1893'ten ve 1940(48)'den sonra olup bitenlerin, ortalama kâr oranında gerçekten de uzun vadeli birer yükseliş olduğuna eminiz. Ve bunun, Marx'ın iktisadi analizinin çerçevesi içinde kesinlikle açıklanabilir olduğuna eminiz. Nedenine gelince:

Marksist "sistem"in kimi kilit değişkenleri kısmen otonom değişkenlerdir. Bunların birbirleriyle ilişkileri mekanik değildir. Marx'ın iktisadi kuramına ilişkin bunca yanlış anlamanın var olmasının başlıca nedenlerinden biri, tam da, onun, birbirini izleyen farklı soyutlama düzlemleriyle çalışma yöntemini (ya da onun ardışık yaklaştırma yöntemini kullanma alışkanlığını diyelim) yanlış anlayan birçok yorumcusunun ve eleştirmeninin, Marx'a bu temel değişkenler arasında mekanik bir korelasyon atfetmeleri olmuştur; oysa bu, Marx'ın sis-

teminin iç mantığıyla çelişmekle kalmayıp aynı zamanda onun bu konuda yazdıklarında da ters düşmektedir.

Bu bakımdan Marx'ın ücret kuramı iyi bir örnektir. Malthus-Lassalle'ın ücretin tunç kanunu anlayışına karşıt olan bu kuram, tutarlı bir sistemin iç mantığı içinde işleyen tam da böylesi kısmen otonom değişkenler çerçevesinde açıklanabilir ancak[13]. İddiamızı kanıtlamak için Marx'ın ücret kuramının ayrıntılı bir analizine burada giremeyiz. Bir tek Marx'ın artıkdeğer kuramının önemli bir sonucunu hatırlatmakla yetinelim. Marx, Ricardo'nun tersine, kâr oranını ücret dalgalanmalarının doğrusal bir fonksiyonu olarak görmüyordu. Marx'a göre, kâr oranını belirleyen başlıca üç şey, sermayenin organik bileşimindeki dalgalanmalar, artıkdeğer oranındaki dalgalanmalar ve sermayenin devir hızındaki dalgalanmalardı (az önce belirttiğimiz gibi artıkdeğer oranının kendisi de gerçek ücretlerdeki dalgalanmaların doğrusal fonksiyonu değildir)[14]. O halde, yine görülüyor ki, kâr oranındaki hareketler, doğrudan doğruya gerçek ücretlerdeki hareketlerden yola çıkarak hiçbir biçimde çıkarsanamaz. Gerçek ücretler yükselirken kâr oranı da yükselebilir; gerçek ücretler düşerken kâr oranı da düşebilir. Kâr oranının güncel eğilimine ilişkin sonuçlar çıkarmak ve bu oranın gelecekteki kısa ve orta vadeli dalgalanmaları hakkında tahminler yürütmek, ancak bütün kısmen otonom değişkenlerin esaslı incelenmesi halinde mümkündür.

Konumuzdan saptığımız izlenimi doğabilir. Böyle birşey sözkonusu değildir. Çünkü Markx'ın sisteminde, mekanik bir biçimde ve tek yanlı olarak önceden belirlenmiş olmayan çeşitli süreçler arasında nasıl karmaşık bir diyalektik etkileşim var olduğunu göstererek, ortalama kâr oranındaki ani uzun vadeli yükselişleri -sanayi üretiminin ve dünya ticaretinin 1848'den, 1893'ten ve 1940(48)'den sonraki ortalama büyüme hızında meydana gelen ani uzun vadeli yükselişler de ancak bununla açıklanabilir- açıklamada kullanılması gereken yöntemi kavrıyoruz. Ve de aynı biçimde, tersinden bakarsak, ortalama kâr oranındaki uzun vadeli düşüşü -iktisadi büyüme temposunda 1823'e doğru, 1873'te, yirminci yüzyılın ilk yarısındaki iki dünya savaşı arasında ve 1960'ların sonunda meydana gelen çarpıcı yavaşlamalar da ancak bununla açıklanabilir- açıklamada kullanılması gereken yöntemi kavrıyoruz.

Diğer bir deyişle, artıkdeğer oranındaki keskin bir yükseliş, ser-

mayenin organik bileşiminin büyüme hızında keskin bir yavaşlama, sermaye dev(i)rinde ani bir hızlanma veya bu faktörlerden birkaçının ya da tümünün bir bileşimi, ortalama kâr oranındaki ani bir yükselişe açıklama getirebilir. Ayrıca Marx, kâr oranının düşme eğiliminin etkilerini sönümleyen güçler arasında, artıkdeğer *kütlesindeki* bir artışı ve sanayileşmiş kapitalist ülkelerdeki temel sanayi dallarına nazaran sermayenin ortalama organik bileşiminin belirgin ölçüde daha az olduğu ülkelere sermaye akışını da sayar.

Bundan, en soyut teorik düzeyde, şu sonuç çıkarılabilir: Ortalama kâr oranında ani, keskin bir yükseliş, daha önce sözü edilen beş faktörün tümünün veya birkaçının eşanlı bir işleyiş gösterdikleri ve dolayısıyla ortalama kâr oranında önceden gözlenebilir olan uzun vadeli düşüşün üstesinden geldikleri zaman ortaya çıkar. Bu, bu faktörlerin sözkonusu ortalama kâr oranındaki normal çevrimsel iniş ve çıkışları ortadan kaldırdığı (yani normal iktisadi dalgalanmayı bertaraf ettiği) anlamına gelmez; bunun anlamı, sözkonusu faktörlerin, çevrimsel düşüşlere -ki bunlar da karşıt güçlerin, öncesine oranla daha güçlü ve daha eşanlı bir işleyiş gösterdikleri sürece meydana gelir- karşı bir fren rolü oynadığıdır.

Tersine olarak, karşıt etki gösteren bu güçler görece zayıf oldukları ve bunlardan pek azının (ya da hiçbirinin) etkisini gösterdiği durumlarda, ortalama kâr oranının düşme eğilimi tüm gücüyle ortaya çıkacak ve uzun bir dönem (depresif bir uzun dalga) düşük bir ortalama büyüme hızı veya hatta duraklamaya doğru bir eğilim kaydedilecektir. Bu da sermaye birikimi ve kâr oranlarında çevrimsel yükselişler (yani normal bir iktisadi dalgalanma) olasılığını ortadan kaldırmaz; ne var ki toparlanma dönemlerinin neden görece zayıf ve kısa süreli olacaklarını açıklar.

Buna göre, genişleyen uzun dalgalar, ortalama kâr oranının düşme eğilimine karşı koyan güçlerin şiddetli ve eşzamanlı /senkronize/ bir işleyiş gösterdikleri dönemlerdir. Depresif uzun dalgalar ise, ortalama kâr oranının düşme eğilimine karşı koyan güçlerin daha az, daha zayıf ve daha az eşzamanlı oldukları dönemlerdir. Bunun neden belli dönüm noktalarında ortaya çıktığı, ancak kapitalist gelişmenin, böylesi bir dönüm noktasına yol açan verili bir döneminin somut tarihsel analizi ışığında açıklanabilir.

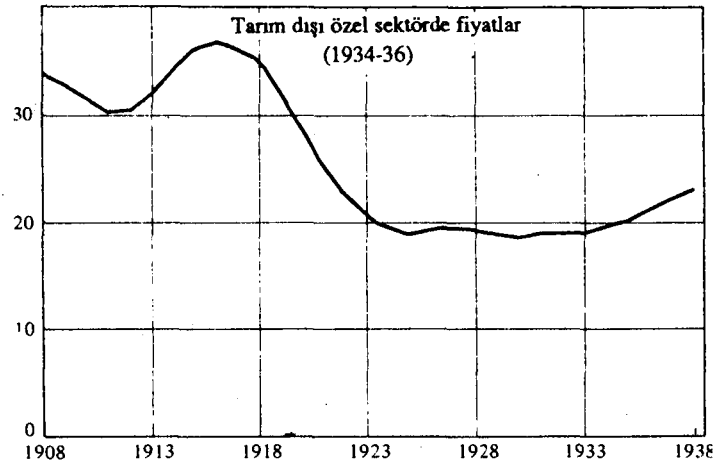
Bu analize şu tamamlayıcı açıklamayı da katmak gerekir: bir dizi

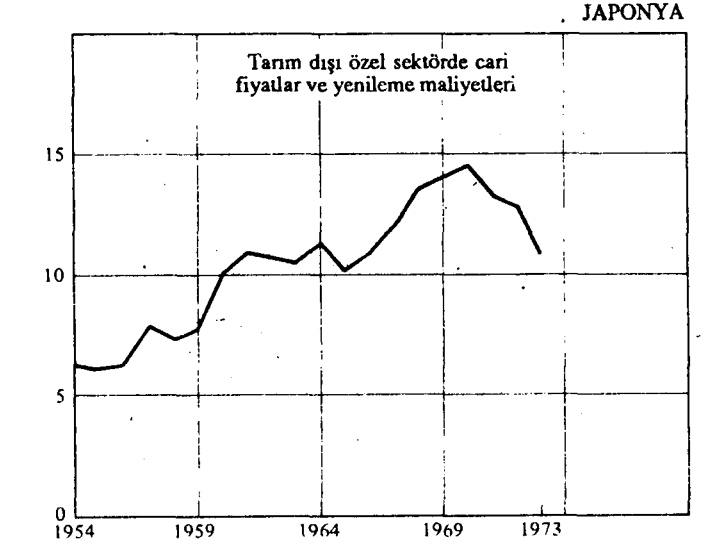
faktör, bütün bir tarihsel dönem boyunca neden etkin ve hakim unsur olabiliyor ve bizzat kendilerince yaratılan iktisadi sonuçlar tarafından neden hızla bertaraf/nötralize/ edilmiyor? Örneğin bir çevrim süresince sınai üretimin büyüme hızındaki keskin bir yükseliş, tam istihdama ve artıkdeğer oranını artırmanın giderek güçleştiği bir duruma -bu, bir sonraki çevrimi önceden belirleyecek ve bu çevrimi öncekine oranla çok daha kötü kâr beklentileriyle başlatacak, dolayısıyla ardarda gelen birkaç çevrim boyunca yığılmalı /kümülatif/ olarak daha büyük bir büyüme hızını önleyecektir- neden hızla yol açmamaktadır?

Tersine olarak, sermayenin organik bileşiminde ortalamanın üzerinde bir artış, duraklayan, hatta düşen bir artıkdeğer oranı, sermaye dev(i)rinin artış hızında bariz bir gerileme ya da faktörlerden birkaçının veya tümünün bir bileşimi, ortalama kâr oranındaki uzun vadeli bir düşüşü açıklayabilir. Bu analize de şu tamamlayıcı açıklama katılmalıdır: böyle bir düşüş, ortalama kâr oranında yeni bir yükselişe hızla olanak verecek sonuçları neden kendiliğinden getirmemektedir (örneğin, bir çevrim sürecince duraklayan bir ekonominin sonucu olarak, neden işsizlikte öylesine bir artış olmuyor ki, bu, gerçek ücretlerde düşüşe, o da kendi payına artıkdeğer oranında güçlü bir yükselişe yol açsın; bu da bilahare, bir sonraki çevrimden itibaren ortalama kâr oranında güçlü bir artışa, sermaye birikiminde güçlü bir artışa ve dolayısıyla iktisadi büyüme hızında güçlü bir artışa yol açabilsin)?

Ortalama kâr oranında böylesi uzun dalgaların varolduğuna ampirik kanıtlar bulunabilir mi? Her ne kadar belli dönemler üzerine ve özellikle özgül ülkelerdeki özgül dallar üzerine epeyce araştırma yapılagelmişse de, sanayileşmiş kapitalist ülkelerin tamamı sözkonusu olduğunda, bu kanıtlama için yeterli veri yoktur. Eldeki veriler de, iktisadi gelişmenin uzun bir zaman aralığını genel olarak kapsamamaktadır. Japonya ile ilgili olarak, Christian Sauter'in hazırladığı Japon tarım dışı özel sektörünün 1908-1973 dönemindeki uzun vadeli kârlılık grafiği, uzun vadeli trendleri açıkça göstermektedir (Şekil 1). [15]

Bununla birlikte, çok uzun zaman dilimlerini kapsayan bol istatistiki malzemenin bulunduğu bir alan da vardır; faiz oranları. Evet, Marksist iktisat kuramı açısından, faiz oranları, her verili anda, kâr oranına hiç de koşut değildir. Çok özel durumlarda, kâr oranından sap-

Şekil 1. Japon tarım dışı özel firmalarının kârlılığı (1908-1973) Sautter'den (15).

malar gösterebilirler. Bir para/moneter/ ya da kredi (birçok kapitalist firma ve bankanın "likidite krizi") ile aynı zamana rastlayan ağır bir iktisadi kriz patlak verdiğinde, faiz oranı, kâr oranının üzerine tırmanabilir; çünkü bu, sanayicilerin ek kârlar elde etmekten çok sermayelerini kurtarmak için ödünç para almaları sorunudur. Öte yandan ağır bir depresyon sırasında, para sermaye bolluğu ve sanayi kuruluşlarının mecut yatırım planlarını ertelemeleri ya da durdurmalarıyla, faiz oranları, ortalama kâr oranının çok altına düşebilir.

Ama yıllık faiz oranlarının uzun vadeli ortalamalarına bakarsak, normdan bu sapmalar büyük ölçüde azalır ve bu durumda, en azından uzun vadeli seyirlerinde faiz oranlarının ortalama kâr oranına koşut olarak dalgalandığı kabul edilebilir. Nitekim faiz oranlarının uzun vadeli bu dalgalanmalarının hesaplanması, bunların, iktisadi gelişmenin bizim tanımladığımız uzun dalgalarına kaba hatlarıyla karşılık düştüğünü göstermektedir. Bu bağıntı /korelasyon/ her ne kadar uzun dalgaları ortalama kâr oranındaki dalgalanmaların bir fonksiyonu olarak koyan Marksist yorumun bir başına kesin ispatı değilse de, bizim iddiamızı muhakkak ki güçlendirmektedir.

Uzun Vadeli Faiz Getirileri:

İngiltere:

1798 yüksek getiri : %5.9
1812-1815'e kadar belirsiz dalgalanmalar
1852'ye kadar düşüş, sonra 1874'e kadar yükseliş, sonra
1897'ye kadar yeniden düşüş
1897 düşük getiri: %2.25

A.B.D.:

1920 yüksek getiri: %5.32
1946 düşük getiri : %2.19
1974 yüksek getiri: %7.2 (yüksek enflasyon oranı için düzeltme yapılması gerekir; İsviçre'de kaydedilmiş en yüksek oran 1974'deki %7.13 idi.)

Fransa :

1841'den önce: düşmekte
1852-1873 : yükselmekte
1873-1896 : düşmekte
1897-1914 : yükselmekte

Kısa Vadeli Faiz Oranları (10 Yıllık Ortalamalar):

İngiltere

1805-1845 :düşmekte
1845-1875 :yükselmekte
1875-1895 :düşmekte
1895-1925 :yükselmekte
1925-1945 :düşmekte
1945-1965 :yükselmekte

A.B.D.:

1835-1845 :düşmekte
1845-1855 :yükselmekte
1855-1895 :düşmekte
1895-1925 :yükselmekte
1925-1945 :düşmekte
1945-1965 :yükselmekte[16]

Son tahlilde bir "ortalama kâr oranındaki uzun dalgalar" kuramı olan Marksist bir uzun dalgalar kuramına yaklaşım yöntemini bir kez açık olarak belirlediğimizde, artık kapitalist gelişmedeki uzun dalgaların Marksist kuramının (akademik kuram karşısındaki) diğer iki ayırt edici ve birbirine sıkı sıkıya bağlı özelliğine işaret edebiliriz.

Ortalama kâr oranının 1848, 1893 ve 1940(48) yıllarındaki dönüm noktalarından sonraki ani yükselişini açıklamada *iktisat dışı faktörler kilit role sahiptir.* Ve tam da bu nedenden ötürü, Marksistler, iktisadi gelişmede Kondratieff türü bir *uzun çevrimler* kuramını genel olarak kabul etmemelidirler: bu kurama göre, bizzat ekonominin içinde kendiliğinden işleyen bir mekanizma vardır ve bu mekanizma yoluyla yaklaşık 25 yıllık genişleyen bir uzun çevrim, yine aynı uzunlukta bir duraklama çevrimine ve bu da daha sonra otomatikman bir başka genişleyen uzun çevrime yol açar ve bu böyle sürüp gider[17].

Daha açık bir şekilde ifade edersek, kapitalist hareket yasalarının iç mantığı her ne kadar, *başladığı andan itibaren her uzun dalganın yığılmalı karakterini* ve de genişleyici bir uzun dalgadan duraklayan bir uzun dalgaya geçişi açıklayabilirse de, duraklayan bir uzun dalganın, yerini genişleyici bir uzun dalgaya bırakışını açıklayamaz[18]. Hızlanmış kapitalist iktisadi büyümenin kaçınılmaz uzun vadeli sonuçları ile (ki bu aslında ortalama kâr oranında uzun vadeli düşüş demektir)

ortalama kâr oranının çeyrek yüzyıl boyunca sürekli gerileyişinden sonraki ani uzun vadeli yükselişi arasında simetri yoktur. Bu yükseliş bir başına kapitalist üretim tarzının hareket yasalarından çıkarsanamaz. Onu yalnızca, belli bir çevredeki kapitalist gelişmenin bütün somut biçimleri ("birçok sermayeler"in bütün somut biçim ve çelişkileri) gözönünde tutulduğunda anlayabiliriz.[19] Bu somut biçimler de fetih savaşları, kapitalist etki alanının genişlemeleri ve daralmaları, kapitalistlerarası rekabet, sınıf mücadelesi, devrimler ve karşı devrimler vb. gibi bir dizi iktisadi olmayan faktörü ima eder. Kapitalist üretim tarzının işleyişine zemin olan bütün bu toplumsal ve coğrafi çevredeki bu radikal değişmeler kendi paylarına, kapitalist büyümenin temel değişkenlerinde radikal alt-üst oluşlara neden olurlar (yani ortalama kâr oranında alt-üst oluşlara yol açabilirler).

1848 devrimi ve Kaliforniya altın yataklarının keşfi, kapitalist dünya pazarına ani bir nitel genişleme getirdi. Orta ve Doğu Avrupa'nın tamamı, Ortadoğu ve Pasifik Okyanusu aniden kapitalistçe üretilmiş metaların sürüldüğü pazarlar haline geldiler. Pazarın devasa genişlemesi (orantısal olarak belki de kapitalizmin başından beri en büyük genişleme) Marx'ın *Kapital*'in I. cilt, 13. bölümde ayrıntılı olarak betimlediği gibi (buharlı makineden buharlı motora, el-sanatlarından sabit sermayenin sınai üretimine geçiş) yaygın bir sanayileşmeye ve yeni bir teknolojik devrime şiddetle hız verdi. Bu da emek üretkenliğinin (yani bir nisbi artıkdeğerin, artıkdeğer oranının) büyüme hızında güçlü bir artış anlamına geliyordu.

Benzer şekilde, sermayenin devir hızı da, haberleşme, taşımacılık (buharlı gemi, telgraf, Kuzey Amerika'da, Batı ve Doğu Avrupa'da döşenen yeni demiryolları), kredi ve ticaret (anonim şirket, büyük mağazalar vb.) alanlarındaki devrimlerle belirgin ölçüde arttı. Bütün bu değişikliklerin bileşimi, kâr oranındaki güçlü, ani ve kalıcı bir yükselişi açıklamak için yeterlidir.

Emperyalizmin ana özellikleri de (Afrika, Ortadoğu, Doğu Asya ve Çin'in nihai olarak paylaşılıp sömürge imparatorlukları veya yarı sömürge nüfuz alanlarına dönüştürülmesi, azgelişmiş ülkelere ihraç edilen sermayedeki nitel artış, hammadde fiyatlarındaki görece düşüş) aynı şekilde, ortalama kâr oranının 1893'ten sonraki ani yükselişini (yani 1873'ten 1893'e dek süren uzun depresyonun bitimini) açıklar. Sermayenin organik bileşiminin büyüme hızında bir yavaşlama ve

bunun yine teknolojik bir devrimin (elektrik) sonucu olarak artıkdeğer oranında bir artışla birlikte yaşanması, ortalama kâr oranını kalıcı bir biçimde artırmada kilit rolü oynamıştır.

1940(48) dönüm noktasına gelince bu konuda *Geç Kapitalizm* kitabımızda, kapitalizmin 1914-1939 arasında içine düştüğü uzun görece duraklamayı aşmasına olanak veren ortalama kâr oranındaki yükselişi ayrıntılı olarak açıklamıştık. Bu olayı da başlatan yine iktisat dışı faktörlerdi. Bu kez sebep ne (1848'den sonra olduğu gibi, sermayenin işleyiş alanının coğrafi genişleyişiyle birlikte toplumsal devrim, ne de (19. yüzyılın ikinci yarısındaki gibi) emperyalist fetihti. Ortalama kâr oranının yükselmesini başlatan iktisat dışı ana faktör, bu kez uluslararası işçi sınıfının 1930'lar ve 1940'larda uğradığı ve kapitalist sınıfın artıkdeğer oranında bariz bir artışı (Almanya, Japonya, İtalya, Fransa ve İspanya'da %100 ila %300 arasında değişen muazzam artışlar, ABD'de ise daha ölçülü ama yine de belirgin bir artış) dayatmasına olanak veren tarihi yenilgi idi (faşizm, savaş, soğuk savaş ve Kuzey Amerika'da McCarthy dönemi). Yine sermayenin organik bileşiminin artış hızındaki bir yavaşlamayla (hammaddelerin nisbi fiyatlarında 1951'den sonraki düşüşler, ABD'nin ucuz Ortadoğu petrolüne kolayca ve neredeyse tekel olarak el atışı, 1950'lerin başlarından itibaren sabit sermayenin birçok öğesinin ucuzlaması) ve sermaye dev(i)rinde hızlanmış bir tempoyla (haberleşme tekniğindeki ve kredi alanındaki devrimler, gerçek bir uluslararası para piyasasının doğuşu ve buna eşlik eden çokuluslu şirketlerin yükselişi) aynı zamana rastlayan bu artıkdeğer oranındaki güçlü artış, ardından sermaye birikim oranında güçlü bir artışın geldiği ortalama kâr oranındaki ani bir yükselişi açıklamaya yeterlidir[20]. Artık sermayeyi, devlet garantili kârlarla silah sektörüne yatırma olanağı da bu süreçte tamamlayıcı ve güçlendirici bir rol oynamıştır.

Kilit dönüm noktalarına, her ne kadar açıkça, dışsal/eksojen/ iktisat dışı faktörlerin yol açtığını söylediysek de, bunlar bilahare, kapitalist hareket yasalarının iç mantığıyla açıklanabilen dinamik süreçler yaratırlar. İşte bu noktadadır ki, bizzat Marx'ın yaptığı gibi, biz de *teknolojik devrimlere* önemli bir rol yüklüyoruz. Kondratieff ve Schumpeter'inkine kıyasla uzun dalgalara ilişkin bizim yorumumuzun üstünlüğü şudur: biz uzun dalgaları, onların kökenlerini ve sonunu, yirmi beş hatta elli yıl süreli "uzun sürede olgunlaşan yatırım pro-

jelerini'nin şüphe götürür varlığıyla (ki bunlar kapitalist ekonomide açıkça marjinal bir rol oynarlar yalnızca) veya daha beteri, çok sayıda "yaratıcı şahsiyetlerin" aniden ortaya çıkıverişleriyle (yani biyolojik ve genetik tesadüflerle) değil, ortalama kâr oranının uzun vadeli iniş çıkışlarıyla açıklıyoruz. Ama böyle bir uzun dalga oluşur oluşmaz, karşımıza cevap bekleyen sorular çıkar: Bu dalganın itici gücü nedir? Nasıl oluyor da böyle uzun süre devam edebiliyor? Cevaplar çeşitli düzeylere oturtulmalıdır.

Gerçek bir teknolojik devrim, kapitalist üretim ve dağıtımın, ulaşım ve haberleşme dahil tüm alanlarındaki temel tekniklerin köklü bir revizyonunu getirir.

Teknolojik bir devrime öngelen bir görece duraklama uzun dalgası esnasında, kâr beklentileri vasat olduğundan, büyük çapta yenilikler/ innovation/ görülmez. İşte tam da bu nedenden ötürü, kâr oranında keskin yükseliş başlar başlamaz sermaye, önünde, hiç uygulanmamış ya da sadece marjinal olarak uygulanmış bir icatlar yığını görüverir ve dolayısıyla teknolojik yenilik oranını yükseltmek için gerekli maddi araç gerece sahiptir. Temel bir teknolojik devrim meydana geldiğinde, bu zaten kendi içinde uzun sürelidir. Sözkonusu maddi araç gerece mali araç gereç de eşlik eder; çünkü bir önceki dönemde, üretken biçimde yatırılmış olan ve yeni biriktirilen sermayede (yani para sermaye rezervlerinde) belirgin artışlar olmuştur. Şimdi bunlar da halihazırda üretilip biriktirilen artıkdeğerdeki güçlü artışlara eklenirler ve böylelikle üretken sermaye birikimi (yani üretken yatırım) oranında güçlü bir artışa olanak verirler.

Gerçek bir teknolojik devrim, en azından ilk evresinde devrimci teknolojiyi kullanan firmalarla kullanmayan ya da marjinal olarak kullanan firmaların üretim maliyetleri arasında büyük farkların olması demektir. Ama genel ortam genişleme eğilimi taşıdığından, bu metaların toplumsal değerini belirleylecek olan, sanayinin ileri dallarındaki *ortalama* emek üretkenliği olacaktır ve ortalamanın üzerinde bir emek üretkenliğine sahip firmalar fazla kârlar edeceklerdir. Aynı şey, teknolojik devrimin "taşıyıcısı" olan "yeni" sanayi dalları için daha da geçerlidir. Başlangıçta metaların toplumsal değeri en yüksek üretim maliyetlerine sahip firmalarca belirlenecektir. Başka bir deyişle, *teknolojik rantlar* bu koşullarda ortalama kâr oranını yukarı çeker ve bu rantlar, üretkenliği daha az olan firmalar aleyhine gerçekleşmez.

Dahası, işçi sınıfı, bir uzun dalgaya, genel olarak, bir önceki dönemde acısını çektiği uzun süreli işsizliğin yaralarıyla (pazarlık gücü azalmış ve bir çok durumda da, kendine güveni sarsılmış olarak) girer. Bu yüzden, kâr oranının yükselişini başlatan faktörlerden biri olan *nisbi* ücretlerin düşüşünü engellemek için genişleme koşullarından (en azından hemen) yararlanamaz. Gerçek ücretler yükselir, ama oldukça yavaş; genelde, en azından on yıl ve belki de daha uzun bir süre için, gerçek ücretler, Kesim II'deki emek üretkenliği artış hızından -ki bu da bizzat teknolojik devrim tarafından iyice hızlandırılır- daha yavaş yükselir. Böylece artıkdeğer oranı, gerçek ücretlerdeki artışa rağmen yükselmeye devam eder.

Ayrıca, genişleme eğilimli genel ortam, sanayi kapitalizminin çevresinden/periferisinden/ yığınla işsizi ve yoksullaşan küçük meta üreticisini metropoliten merkezlere doğru göçe yöneltir. Bu da kendi payına yedek sanayi ordusunu düzenli olarak tazeleyip gerçek ücretlerdeki artışı, burjuvazi açısından "makul" sınırlar dahilinde tutar.

1940(48) uzun dalgasının 1960'ların sonuna kadarki durumu tam da budur. Bundan önceki her genişleyici uzun dalga bu bakımdan özgül bir analize tabi tutulmalıysa da 1850'lerde ve 1890'larda yaşanan bu tür göçler çarpıcı benzerlikler gösterir[22].

Böylece bütün bu güçler kendi aralarında uyumlaşarak genişleyici uzun dalgaya, ortalama büyüme hızını, birbirini izleyen birkaç sanayi çevrimi boyunca ortalamanın üzerinde tutturacak itici gücü verirler; zira gerçekleşen ve umulan ortalama kâr oranları, bir önceki uzun dalganın ortalamasının üzerindedir.

Bu, tabii ki, ortalama kâr oranının sürekli yükseldiği ya da aşağı yukarı ortalamanın üzerinde bir düzeyde seyrettiği anlamına gelmez. Kapitalist gelişmenin uzun dalgalarıyla normal iktisadi dalgalanma arasında da bir eklemlenme vardır. Genişleyici bir uzun dalga sırasında yükseliş, refah ve "boom" dönemleri daha uzun sürer ve etkileri daha belirgindir; resesyonların ise süresi daha kısa ve şiddeti daha azdır. Duraklama eğilimli bir uzun dalga sırasında ise, tersine, yükseliş ve refah dönemleri daha kısa, daha kararsız ve daha eşitsiz olup resesyonlarsa daha uzun süreli ve etkileri daha belirgindir. Ama genişleyici bir uzun dalga sırasında resesyonlar (yani ortalama kâr oranında geçici düşüşler) da vardır. Benzer şekilde, duraklama eğilimli bir uzun dalga sırasında da yükseliş ve refah dönemleri (yani ortalama

kâr oranında konjonktürel yükselişler) vardır.

Bu eklemlemeyi doğrulayacak ampirik kanıtlar vardır. Woytinski, Almanya'nın iktisadi gelişimindeki iki uzun dalga ile ilgili olarak aşağıdaki rakamları vermiştir: 1874-1894 depresif uzun dalgası sırasında, altı yıllık yükselişe karşılık onbeş yıllık kriz ya da depresyon olmuştur. Ama 1895-1913 arasındaki genişleyici uzun dalga sırasında, on beş yıllık yükselişe karşılık yalnızca dört yıllık kriz ya da depresyon olmuştur[23]. Gordon'un sunduğu veriler (Tablo 1.6), ABD ve İngiltere için doğrulayıcı bir analize olanak vermektedirler. Ortalama kâr oranındaki bu konjonktürel iniş çıkışlar uzun dalga kuramıyla açıklanmak zorunda değildir. Bunlar (Marksistlerin tabiriyle) geleneksel kriz kuramıyla ya da (akademik iktisatçıların tabiriyle) iktisadi dalgalanma kuramıyla pekala açıklanabilir. Ama her özgül sanayi çevriminin özelliklerini ve daha somut olarak, bu çevrimlerin genliklerindeki değişimleri açıklamada uzun dalgalar kuramını yararlı bir araç haline getiren de, işte geleneksel sanayi çevriminin ya da iktisadi dalgalanmanın uzun dalgayla bu eklemlenmesidir.

Tablo 1.6. *Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları ile Normal İktisadi Dalgalanma Arasındaki Eklemlenme*

	Genişleme aylarının daralma aylarına oranı		
	ABD(a)	İngiltere	Almanya
1848-1873 Genişleme dalgası	1.80	2.71	1.61
1873-1895 depresif dalga	0.86	0.76	0.79
1895-1913 genişleme dalgası	1.14	1.62	1.33
1919-1940 depresif dalga	0.67	1.36	1.82

(a) 1940-1967 genişleme uzun dalgası için ABD'de alçalış süresi 11 aylık; 1968-1976 depresif uzun dalgası için de 21 aylık ortalamadır.

Kaynak: Verileri aldığımız yerler, Gordon, David M., "Up and Down the Long Roller Coaster", *U.S. Capitalism in Crisis* içinde, New York: Union for Radical Political Economics, 1978, s. 26; Rostow, W.W., *The World Economy, History and Prospects,* Austin: University of Texas Press, 1978, s. 323, 325, 343. 1967'den sonraki dönemin ve-

rileri kendi hesaplamalarımıza dayanmaktadır.

Kondratieff'in normal sanayi çevrimiyle benzeşim kurarak kullandığı "uzun vadeli çevrim" terimini Troçki haklı olarak reddederken, bunun altında yatan neden, uzun dalgaların yukarı doğru ani dönüm noktalarının, esas olarak içsel iktisadi nedenlerle açıklanamayacağıdır. Aynı nedenden dolayı, sanayi çevriminin uzunluğu ile uzun dalganın uzunluğu arasında hiçbir mekanik simetri olamaz. Marksistler (bizzat Marx'ın yaptığı gibi) sanayi çevriminin uzunluğunun, bizzat fiziksel doğası gereği adım adım ve devamlı bir temel üzerinde yenilenemeyen sabit sermayenin "moral" ömrüne (yani sabit sermayenin kütlesel biçimde yenilendiği ayırt edici döneme) bağlı olduğunu düşünürler. Ama kapitalizmin yeni coğrafi fetihleri, savaşlar, devrimler ve karşı devrimler gibi olaylar, büyük ölçekli makinelerin moral ömrü gibisinden herhangi bir mekanik yasa tarafından belirlenemezler.

Bununla birlikte, yeni bir uzun dalga başlar başlamaz, kapitalizmin iç mantığının (yani sistemin hareket yasalarının) zorunlu olarak olayların son trendini belirlemesi gerektiğini inkâr etmek, bu hareket yasalarının herhangi gerçek bir anlamda etkin olduklarını da reddetmek demektir. İktisadi olmayan dış güçlerin, kapitalist ekonominin gelişimini, sadece 50-60 yılda bir değil de sürekli olarak belirlediği kabul edildiğinde, Marx'ın tüm iktisadi analizi de anında reddedilmiş olur[24].

Bu nedenle, biz (ve genelde Marksist uzun dalgalar kuramına yöneltilen ve kapitalist gelişmenin dışsal/eksojen/ ve içsel/endojen/ açıklamalarını eklektik bir biçimde birleştirmeye (yani Troçki ile Kondratieff'i birleştirmeye) çalıştığımız yollu eleştiriyi kabul edemeyiz[25]. Ortalama kâr oranındaki ani uzun vadeli yükselişlerin, son tahlilde, yalnızca içinde kapitalizmin işleyiş gösterdiği toplumsal çevredeki değişikliklerle açıklanabileceği ve bu yükselişler meydana gelir gelmez de kapitalist üretim tarzının iç çelişkilerinin devreye girerek kâr oranında, hem konjonktürel bir temelde (sanayi çevrimi) hem de uzun vadeli bir temelde kaçınılmaz olarak yeni düşüşlere yol açtığı şeklindeki tezin eklektik hiçbir yanı yoktur. Sermayenin, çeyrek yüzyıl boyunca (veya daha uzun bir süre için) ortalama kâr oranının düşme eğilimini bertaraf edecek sihirli bir yol bulduğunu kabul etmiyorsak tabii ki, genişleme eğilimli bir uzun dalgayı kaçınılmaz olarak duraklama eği-

limli bir uzun dalga izleyecektir.

Kapitalizmin iktisadi tarihi ile kapitalist gelişmenin uzun dalgalarının etkileşiminde dışsal ve içsel faktörlerin bu eklemlenişini çok daha kesin biçimde göstermek için, uzun dalgalar analizine iki öge daha eklemek zorundayız: uluslararası kapitalist rekabetin devletler düzeyindeki uzun vadeli trendi ve altın üretimindeki uzun vadeli dalgalanmalar.

İngiltere'nin 1848-73 döneminde dünya pazarındaki görece hakimiyeti (ki bunu, bu hakimiyetin azaldığı 1873-93 uzun depresyon dönemi izlemiştir) ve İngiliz emperyalizminin 1893-1913 dönemindeki görece hakimiyeti (bu da 1914-40 döneminde hızla azalmıştır) ile Amerikan emperyalizminin 1940(48)'den 1960'ların sonuna dek kurduğu (bu da o zamandan bu yana görece olarak azalmıştır) güçlü hakimiyet arasında tartışılmaz koşutluklar vardır.

Mutlak özdeşliklerden değil, yalnızca koşutluklardan sözedebileceğimiz doğrudur. İngiliz sanayisinin 1848-73 dönemindeki hakimiyeti, İngiliz emperyalizminin 1893-1913 dönemindeki hakimiyetinden, yani yükselen Alman emperyalizmince neredeyse başından beri ve yükselen Amerikan emperyalizmince bilahare meydan okunan hakimiyetinden çok daha belirgindi. Amerikan emperyalizminin 1940'ların sonunda ve 1950'lerdeki hakimiyeti de herhalde, İngiliz kapitalistlerinin 19. yüzyıl boyunca herhangi bir anda tanık olduklarının kat kat üstündedir. Başka farklar da sayılabilir.

Ama her üç durumda da ritmik hareket çarpıcıdır. Biz, Amerikan emperyalizminin görece gerilemesini daha 1960'ların ortalarında ilan eden ilk yorumculardanız[26]. Bu kestirimlerin daha sonraki olaylarca bütünüyle doğrulanmış olduğuna bugün herhangi bir kuşku kolay kolay duyulamaz.

Özel mülkiyet ve kâr için rekabet koşullarında, ancak ileri derecede bir uluslararası iktisadi-siyasi-askeri güç yoğunlaşması, kapitalist dünyaya kriz dönemlerinde güncel pragmatik çözümleri dayatmayı mümkün kılar; sistemin güçlüklerini yenmesine yardımcı olabilen ya da olamayan ama yine de dayatılan çözümler. Bu güç yoğunlaşması yoksa, iki, üç, dört, hatta daha çok sayıdaki kapitalist güç blokları arasında klasik "kararsız denge" koşulları sürüyorsa, o zaman hiçbir karar dayatılamaz ve genel bir uluslararası kapitalist önderlik krizi meydana gelir; bunun da derin depresyonlarını daha hızlı aşa-

mada, sisteme şüphesiz ki yararı dokunmaz.

Emperyalist güçlerin 1929-32 depresyonu sırasında ve sonrasında krize herhangi bir uluslararası "çözüm" (hatta geçici çözümler) bulunması arayışlarına takındıkları çekimser tutum ile uluslararası sermayenin 1973'ten bu yana (birçok "zirve konferansları"na rağmen) işbirliği yapma konusundaki yeteneksizliği arasındaki açık benzerliklere, bu yüzden, rastlantısal birşey olarak bakılamaz[27]. Muhakkak ki uluslararası ticaret savaşları ve korumacı girişimler bugün 1930'lardaki kadar şiddetli değildir. Ama 1940'ların ortaları 1950'ler ve 1960'ların başında olup bitenlerle karşılaştırıldığında, trendin tersine dönüşünü de görmemek mümkün değildir[28]. O dönemde Amerikan emperyalizmi Bretton Wodds sistemini, Marshall Planı'nı ve Batı Almanya ile Japonya'nın sanayilerinin yeniden inşasını, rakip-müttefiklerinin ciddi bir direnişi ile karşılaşmaksızın, sonuç ne olursa olsun, dayatabilmiştir. Bugün böyle birşey yapamaz.

Başlıca emperyalist (on dokuzuncu yüzyılda: kapitalist) güçler veya güç blokları arasındaki kuvvet ilişkilerinden meydana gelen bu ardarda değişiklikler, sermayenin yoğunlaşması ve merkezileşmesi yasası ve eşitsiz gelişme yasasıyla kesinlikle ilintililerse de, tabii ki yalnızca "kapitalist üretim tarzının iç hareket yasaları"yla açıklanacak değildirler. Ama bu değişikliklerde savaşlar sömürge imparatorluklarının veya yarı-sömürge etki alanlarının genişleme ve daralmaları, ulusal kurtuluş hareketleri, devrimler, karşıdevrimler ve bunların ilgili sonuçlarının belirleyici rol oynadığı açıktır. Alman işçi sınıfının 1933'teki ezici yenilgisi olmaksızın, Alman emperyalizmi 1930'larda ve 1940'ların başlarındaki hızlı yayılma ve saldırı yolunu asla tutamazdı. Alman ve Japon emperyalizmlerinin II. Dünya Savaşı'ndaki yenilgileri olmaksızın, Amerikan emperyalizmi 1945-65 arasında eriştiği güçlü hakimiyeti asla kuramazdı. II. Dünya Savaşı'nda İngiliz askeri ve siyasi gücünün gerileyişi ile Asya ve Afrika'da ulusal kurtuluş hareketlerinin yükselişi bir araya gelmeksizin, Britanya İmparatorluğunun çöküşü o kadar kısa bir sürede gerçekleşemezdi.

Altın üretimindeki dalgalanmalar ile kapitalist iktisadi gelişmenin uzun dalgaları arasındaki bağıntı/korelasyon/ bir çok iktisat tarihçisini hayran bırakmıştır. Cassel'in öncü çalışmasından sonra, onun temel tezinin (yani uzun dalgalar, son tahlilde, kendileri de altın üretiminin uzun vadeli dalgalanmalarınca belirlenen fiyat hareketlerinin uzun dal-

gaları tarafından belirlenirler) kurnazca yetkinleştirilmiş birçok biçimi ortaya sürülmüştür[29]. Ama Marksist açıdan, bütün bunların temelde zayıf bir tarafı vardır. Genelde altın üretimi ya da "paralaştırılmış" altın (yani cari altın üretiminin merkez bankalarınca satın alınan kısmı ya da merkez bankası toplam altın stoklarının artış oranları vs.) daima toplam dünya üretimi ile nicel olarak karşılaştırılır ve bu iki artış oranı arasındaki bir karşılıklı ilişki aracılığıyla genel fiyat eğilimini belirlediği söylenir. Bu ise, Ricardo'nun hatalı/[parannın]/miktar kuramının para olarak altına uygulanmış kaba bir çeşitlemesinden başka birşey değildir.

Altının para (yani genel eşdeğer) olarak rolünü oynayabilmesinin nedeni, bütün diğer metalar gibi onun da soyut insan emeğini cisimlendiren bir *meta* oluşudur. Bu nedenle altınla/parayla ya da sabit bir "altın esası"na sahip (yani gerektiğinde sabit bir altın miktarına tahvil edilebilir) kâğıt parayla ifade edilen fiyatların genel eğilimini belirleyen şey üretilen altın miktarı değil, metaların ortalama değeri karşısında *altının değerindeki* dalgalanmalardır. Öyle ki (altın paralarla ifade edilen) fiyatlardaki uzun vadeli trendleri açıklamak için incelenmesi gereken kilit faktör, bir yandan altın madenciliğindeki ve öte yandan sanayi ve tarımdaki emek üretkenliğinin karşılaştırmalı trendidir.

Altın üretiminin, kapitalist ekonomideki iniş ve çıkışlara tepki olarak "çevrime karşıt" bir tarzda dalgalandığı uzun zamandır bilinmektedir[30]. Ama çevrime karşıt yöndeki bu işleyişin kapitalist gelişmenin uzun dalgalarına da uygulanıp uygulanamayacağını belirlemeye kalkıştığımızda, altın üretiminin on dokuzuncu yüzyıldaki durumunu yirminci yüzyıldakinden temelden ayırdetmek zorundayız. On dokuzuncu yüzyılda altın arama ve yeni keşfedilen zengin altın yatakları sonucu altının değerindeki ani köklü düşüşler esas olarak rastlantısal etkenlerdi. Bu keşiflerle ilgili sermaye harcamaları cüziydi[31]. Transvaald'deki Rand madenlerinin on dokuzuncu yüzyıl sonlarında keşfinden sonradır ki, altın madenciliği, kendi hareket yasaları sermaye birikiminin mantığınca belirlenen bir kapitalist sanayi oldu[32]. Oranje yataklarının daha sonraki gelişimi ve "altın fiyatı"nın ons başına 500 Amerikan dolarını aşan sansasyonel yüksekliğe erişmesinden sonra cereyan eden bugünkü olaylar, bu kuralı sadece doğrular[33].

Ama Kaliforniya, Avustralya ve Transvaal'deki zengin altın ma-

denleri gibi on dokuzuncu yüzyıldaki rastlantısal keşifler, açıktır ki, ne çapları ne de cereyan ettikleri zaman açısından[34], kapitalist gelişmenin bir önceki uzun dalgası sırasında olup bitenlerle açıklanamayacak dışsal/eksojen/ faktörlerdir. Ve altının değerini aniden, şiddetle düşürerek, bu faktörler, fiyatlarda, kâr oranının yükselmesini şüphesiz kolaylaştıran bir tırmanma etkisi yarattılar; yani bunlar, 1848'den ve 1893'ten sonraki genişleyici iki uzun dalgaya olanak veren ortalama kâr oranının iki dönüm noktasını açıklayabilecek olan "çevresel" faktörlerdendi [35].

Yeterince garipdir ki, bir Sovyet yazar, altını "para olmaktan soyundurma" olasılığıyla ilgili olarak birçok Amerikalı ve uluslararası iktisatçı ve teknokratın görüşünü izleyerek "kredi para"nın (banka kredisi) altınla aynı rolü oynayabilecek "gerçek para"yı temsil ettiği düşüncesini savunmuştur[36]. Bu yalnızca Marx'ın emek-değer kuramına tümüyle ters düşmekle kalmıyor, aynı zamanda son yıllarda dünya pazarında gözlenenlerle de çelişiyor: önde gelen kapitalist ülkelerin paralarının enflasyon oranı yükseldikçe ve altın, kâğıt paraların "değer"inin gerçek ölçüsü olma rolünü ortaya koydukça, dünya ekonomisinde altının "fiyat"ındaki yükseliş de o denli artacaktır. Altını para olmaktan soyundurmaya yönelik bütün planlar suya düşecektir.

2.Uzun Dalgalar, Teknolojik Devrimler Ve Sınıf Mücadelesi Çevrimleri

Teknolojik devrimler, bilimde ilerlemeler olmaksızın mümkün değildir. Bu devrimler, ne ölçüde bilimsel ilerleme tarafından *belirlenirler?* Bilimsel ilerleme, kapitalizm tarafından hükmedilen ve ehlileştirilen üretici güçlerin gelişimiyle ne ölçüde ilişkilendirilebilir? Yani bilimsel ilerleme, kapitalist üretim tarzının iç mantığıyla ne ölçüde ilişkilendirilebilir? Bu makalede yüzeyini bile deşemeyeceğimiz harikulade bir konudur bu[1].

Bu konuda ilk ilişkilendirme, sermayenin, bilimsel emeği (yani sözcüğün en soyut anlamıyla "genel emeği"[2] proleterleşmiş emeğin (yani kapitalizmin ihtiyaçlarına tabi kılınmış ve sermayece denetlenen emeğin) özgül bir biçimine dönüştürmek şeklindeki temel tarihsel eğilimi düzeyinde kurulabilir. *Geç Kapitalizm* kitabımızda Marx'ın bu eğilimi, nasıl sermayenin genel hareket yasalarından çıkardığına, dolayısıyla, kendi zamanında değil de daha sonraları ortaya çıkacak olan bir fenomeni önceden görüp betimlediğine işaret etmiştik. Devamlı tekrarlanan bir yavansözün tersine, Marx'ın *Kapital*'inin tam da tarihsel olarak geniş öngörü alanından ötürü on dokuzuncu yüzyıldan ziyade yirminci yüzyılın bir eseri olduğunu şu pasaj doğrulamaktadır.

Sermayenin canlı emeği kendine maledişi bu yönüyle de makinelerde dolaysız bir gerçeklik kazanır. Evvelce işçi tarafından yapılan aynı işi makinenin

yapmasını mümkün kılan, bir yönüyle, mekanik ve kimya yasalarının doğrudan doğruya bilimden kaynaklanan analizi ve uygulamasıdır. Buna karşılık, makinelerin bu yoldan gelişmesi, ancak büyük sanayi zaten daha yüksek bir aşamaya ulaşmış ve bütün bilimler sermayenin hizmetine sokulmuşken ve öte yanda, bizzat varolan makineler zaten büyük kaynaklar sağlıyorken sözkonusu olur. **İcat o zaman bir meslek haline gelir ve bilimin doğrudan üretimine uygulanması, icadı belirleyen ve teşvik eden bir perspektif haline gelir**[3].

Geç Kapitalizm kitabımızda, on dokuzuncu yüzyıl sonlarından başlayıp I. ve II. Dünya Savaşı boyunca sürüp giden ve anonim şirketlerin egemenliğindeki araştırma laboratuvarlarının geliştiği somut süreci anlatmıştık[4]. Bununla birlikte, Marx'ın öngördüğü gibi, bilimsel ilerleme ile yeni teknolojinin doğuşu arasındaki bu doğrudan bağlantı, kapitalist üretim tarzının gelişiminde nisbeten geç ortaya çıkar. Ondan önce iki evre yer alır; bu evrelerde, sermaye, emek üzerinde sosyoekonomik denetim sağlamak amacıyla işin devamlı bölünüşü ve parçalanışı (yani üretim süreci içinde devamlı olarak artan ve mükemmelleşen işbölümünün itici gücü olan artık emek üretiminin maksimizasyonu) sürecinde canlı emek yerine makineleri geçirmek için, zenaatkâr-teknisyenlerin teknik becerilerini çok daha pragmatik bir biçimde kendine mal eder:

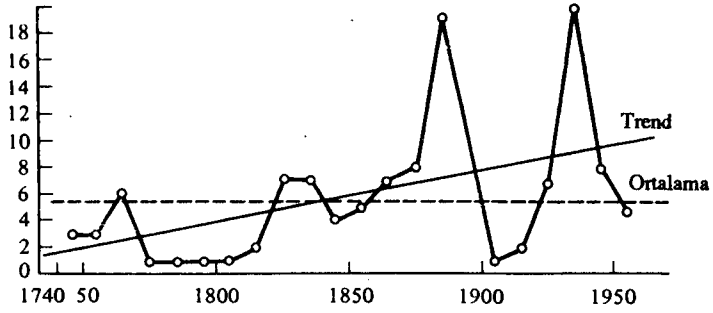
1. Bu evrede, üretim süreci içinde zenaatkârlarca yapılan ve doğa bilginlerinin sistematik deneylerinden yüzyıllar öncesine rastlayan deneyler, teknolojideki çoğu ilerlemenin doğrudan temelinde yer alır. Bu evre, Arthur Clegg'e [5] göre, manifaktür kapitalizmi döneminin büyük bölümüne ışık tutar. Harry Braverman, Bernal'i izleyerek, bunun, Sanayi Devriminin temel icatlarından çoğu için de geçerli olduğuna işaret etmiştir. Davit Landes de Prometheus Unbound adlı kitabında benzer bir saptama yapmıştır[6].

2. Bu evrede, mühendislerce (veya kapitalist olmuş mühendislerce) yapılan deneysel gözlemler, onları Marx'ın koyduğu üzre, işçilerin yaptık-ları işleri giderek mekanik işlere dönüştürmeye yöneltir; öyle ki belli bir andan itibaren, işçinin yerini bir mekanizma alabilsin. Her ne kadar o zaman zanaatkârlar ve mühendisler arasındaki fark, bazen mesleki sınıflandırma açısından görüldüğü kadar açık değilse de, burada zanaatkârların icada katkısının büyük ölçüde dolaylı olmuş olduğu söylenebilir.

"Soyut bilim" ile "somut teknolojik icadlar"ın formel yeniden birleşmesi, "uygulamalı bilim"in ortaya çıkışıyla gerçekleşir. "Uygulamalı bilim"in ortaya çıkışı ile bir yandan doğa bilimlerindeki ilerlemenin iç diyalektiği ve öte yandan kapitalist üretim tarzının iç mantığı (veya genelde burjuva toplumu) arasındaki karşılıklı ilişkiyi burada daha derinlemesine tahlil etmek mümkün değildir. Bu, Marksist kuramcılarca şimdiye kadarkinden çok daha fazla ilgilenilmeye değer bir konudur. Umarız bir gün bu konuyu daha uzun boylu ele alacak zamanımız olur.

Şunu vurgulamak gerekir ki, sermayenin bilimsel emeği proleterleştirme (yani kendine tabi kılma) eğilimi, onun daha fazla artıkemeğe, daha fazla artıkdeğere ve daha fazla kâra duyduğu (ve hem rekabet, hem de emekle sermaye arasındaki sınıf mücadelesi tarafından kamçılanan) amansız açlıkla doğrudan ilişkilidir. Dolayısıyla bu eğilim zaten sermaye birikiminin ritmik hareketiyle karşılıklı bağlantı içindedir. Genel olarak düşen kâr oranlı uzun dönemlerin, üretim maliyetlerini düşürme alanında köklü hamleleri (yani *köklü* teknolojik dönüşümleri) hedefleyen araştırmayı özendirmeye yöneleceği, bu dönemlerin aynı zamanda büyük ölçekli köklü teknolojik yenilikler yapma şevkini kırdığı açıktır; yani bu dönemlerin yönelişi, cari yatırımları rasyonelleştirme yatırımlarına (yani emek maliyetlerinde doğrudan tasarruf sağlayan yatırımlara) yoğunlaştırmaktır[7]. Gerhard Mensch, 1820'lerde, 1880'lerde ve 1930'larda, yani tam da duraklayan uzun dalgalar sırasında yapılan temel yenilikleri bir araya getiren önemli kanıtlar derlemiştir[8]. Öte yandan iktisat tarihi de, bu temel yeniliklerin ilk kitlesel uygulanışı için yapılan yatırım harcamalarının genelde on yıl sonra, depresif uzun dalgadan genişleyici uzun dalgaya geçiş artık gerçekleşmişken söz konusu olduğunu doğrulamaktadır (Şekil 2).

Buna karşılık burjuva toplumunun genel havasına, kârın ve sermaye birikiminin ortalama oranlarındaki ani ve şiddetli gerçek artışları yansıtan iyimser bir "büyüme" (refah) duygusu hakimse, toplumsal yaşamın tüm alanlarında, sanayinin bütün dallarında, taşımacılık, haberleşme, ticaret ve kredi piyasası, yönetim vb.'deki temel tekniklerde bir devrime yol açmayan küçük güncel yeniliklerdense, köklü teknolojik devrimler için gerekli olan dev sermaye harcamaları için koşullar daha uygun demektir. Öyle ki mantıklı

Şekil 2. Temel yeniliklerin sıklığı (1740-1960)

olarak şu sonuca varılabilir: (depresif uzun dalgalar sırasında)[9] yoğunlaştırılmış araştırma ve başlangıç aşamasındaki temel yenilik ile (genişleyici uzun dalgalar sırasında) yoğunlaştırılmış köklü yenilik ritmik olarak birbirini izler. Belirleyici ara halkanın (icatların artması), depresif uzun dalganın son aşamasında mı ortaya çıktığı ya da bunun sermaye birikiminin uzun vadeli ritmi ile "araştırma-icat-yenilik çevrimi"nin uzun vadeli ritmi arasında fazlasıyla mekanik bir korelasyon mu olduğu tesbite muhtaçtır (böyle bir korelasyonun varlığı gerçekte ispatlanırsa "çevrim" terimi burada yerinde kullanılmıştır demektir).

J. Schmookler, patent çevriminin genelde iktisadi dalgalanmayla yakından ilintili olduğunu ve iktisadi dalgalanmayı öncelemediğini ya da iktisadi dalgalanma habercisi olmadığını ispatlamaya çalışmıştır[10]. İddialarını oluşturma biçimi her ne kadar ikna edici ise de nitelikçe farklı patent türlerini birbirinden ayırdetmemekte ve bu nedenle bizim yönelttiğimiz soruya bir cevap getirememektedir. Belirleyici olan, genelde patent çevrimi değil, köklü yeniliklere olanak veren patentler fenomenidir.

W. Rupert Maclaurin[11], yenilik için beş ardışık koşul getiriyor:

1. Saf bilimi geliştirme eğilimi
2. İcat etme eğilimi
3. Yenilik eğilimi
4. Yeniliği finanse etme eğilimi
5. Yeniliği kabul etme eğilimi

Ama Maclaurin "saf bilim ve ıcat alanında kaydadeğer katkılarda bulunan bir ulusun, sermaye arzının fazlasıyla küçük bir bölümünün yeni gelişmelere ayrılması halinde yerinde sayabileceğini"[12] (burada kâr beklentileriyle ve kâr oranındaki dalgalanmalarla dolaylı ilişki açığa çıkıyor) belirtmişse de, genel üretim tekniğini değiştiren yeniliklerle değiştirmeyenler ayrımını getirememiştir. Maclaurin'in analizi Mensch'inkiyle birleştirilerek, daha doğru bir yaklaşımla, teknolojik bir devrim için şu ardışık koşullar belirlenebilir:

1. Saf bilimi geliştirme eğilimi
2. Süregiden icatlarda üretimin tüm genel teknolojisini değiştirebilecek temel icatlara yol açan bir dönüm noktasının olması
3. Köklü yeniliklerde bulunma eğilimi
4. Sermaye birikiminin genel şartlarında, kâr beklentilerinde ve önceden görülebilen pazar genişlemelerinde, köklü yenilik için büyük harcamalar yapmayı anlamlı kılan değişiklikler olması [13]
5. Teknolojik devrimi sözcüğün gerçek anlamıyla başlatan, uygulamaya geçilmiş köklü yeniliklerin, artan kâr oranlarının ve hızlanmış iktisadi büyümenin (sermaye birikiminin) birleşik etkilerinin olması.

Ama analizin bu noktasında, sermaye birikimi süreci ile teknolojik devrimlerin mantığı arasında ikinci bir sağlam korelasyon saptamak gerek. Bir öncekinden köklü biçimde farklı olan her özgül teknoloji, *özgül* tipte bir makine sistemi üzerine kuruludur ve bu da emek sürecinin özgül bir örgütlenme biçimini şart koşar. Sanayi Devrimi'nin ve birinci, ikinci ve üçüncü teknolojik devrimlerin birbirini izleyen aşamalarının (bu aşamaların mekanik olarak yorumlanmaması gerektiği ve eşitsiz ve bileşik gelişme yasası gereğince geçiş biçimlerinin zorunlu olarak var olacaklarını hep vurgulayarak), çok kaba biçimde, şu makine sistemlerine karşılık düştüklerini varsayalım: zenaatkâr tarafından kullanılan (ve imal edilen), buhar makinesiyle çalışan makineler; makinistlerce kullanılan (ve sınai olarak imal edilen) buharlı motorla çalışan makineler; montaj hattına bağlanmış, yarı kalifiye tezgâh operatörlerince kullanılan ve elektrik motoruyla çalışan makineler; elektronik sayesinde, yarı otomatik sistemlerin parçası haline getirilmiş kesintisiz üretim yapan makineler[14].

Köklü olarak farklı bu birbirini izleyen dört teknoloji tipi ve makine sistemi, şüphesiz dört farklı tipte emek örgütlenmesini şart koşar.

Birinden ötekine geçişte, tarihsel olarak ciddi işçi sınıfı direnişi sözkonusu olmuştur (çünkü -başka nedenlerin yanısıra- böyle bir geçiş, çalışma şartlarında, illa ki gerçek ücretlerde bir düşüş ya da fiziksel iş yükünde bir artışla bağlantılı olmayan ama üretimdeki işçilerin önemli bir bölümünce topyekün çalışma şartlarında bir kötüleşme olarak hissedilip öyle anlaşılan ciddi kötüleşmeler ima eder). Bizim burada vurgulamak istediğimiz emek sürecindeki devrimci dönüşümlerin sonuçlarından çok *kökenleridir*. Bizim görüşümüzce bu dönüşümler, bir önceki dönem sırasında, artıkdeğer oranının daha bir artmasını giderek önleyen engelleri sermayenin yıkmaya çabalamasından kaynaklanmaktadır. Böylelikle sermaye birikiminin ritmik uzun vadeli hareketi ile emek örgütlenmesinde *köklü* değişikliklere yönelik artan (veya azalan) itilim arasında da dolaysız bir bağlantı kurulur. Genişleyici bir uzun dalganın büyük bölümü sırasında, ortalama kâr oranı yükseldiği veya yüksek bir düzeyde kaldığı zaman, emek örgütlenişini köklü olarak değiştirme dürtüsü (ki kapitalizmde bir eğilim olarak sürekli vardır) daha az acildir. Dev sermaye harcamaları yapılmıştır ve bunlar amortize edilip değerlenmek durumundadır. Bunların yerine fazlasıyla çabuk bir biçimde yenilerini koymak bu ihtiyaçlara ters düşer. Emek örgütlenişinde köklü değişiklikler, işçi sınıfının sert direnişine kapı açar, üretim aksamalarını sıklaştırır ve sınıf mücadelesini genelleştirip hızlandırır. Bunlar da, büyüme hızının yüksek olduğu ve işçi sınıfına bazı reformlar bahşetmek için elde maddi olanakların bulunduğu zamanlarda burjuvazinin toplumsal gerilimleri azaltma yönündeki normal eğilimine ters düşerler.

Buna karşılık, genişleyici uzun dalganın sonlarına doğru ve onu izleyen depresif uzun dalganın büyük bölümü süresince kâr oranında düşüş belirgin hale gelir ve bu oran, genelde bir önceki genişleyici uzun dalgada ulaştığı düşük düzeyin çok daha altında seyreder. Bundan sonra sermaye, artık değer oranını köklü bir biçimde yükseltmek için artan ve güçlü bir istek duyar. Ama buna, düpedüz iş yükünü arttırarak, çalışma temposunu hızlandırarak, mevcut emek sürecini yoğunlaştırarak ulaşılamaz; bunun için emek sürecinde derinlemesine bir değişiklik gerekir. Benzer bir biçimde, genişleyici uzun dalganın sonlarına doğru, bizzat sermaye birikiminin uzun vadeli hızlanmasına bağlı nedenlerle (işçi sınıfının sayıca güçlenmesi, işsizliğin görece azalışı, artan sendikalaşma vb.) sınıf mücadelesi genelde şiddetlenir.

Tam da sınıf mücadelesinin şiddetlenmesi nesnel bir trend haline gelmiş olduğundan ötürü, kapitalist sınıfın, emek örgütlenişini değiştirerek toplumsal gerilimleri daha da arttırma konusunda yaşadığı kararsızlık azalacaktır (ya da en azından bu konularla ilgili olarak kapitalist sınıfın kendi içindeki değişik bölümler arasında var olan denge, işçi sınıfına karşı daha güçlü bir saldırıya geçme yanlısı olanların lehine değişecektir).

İlk makinelerin, ilk makine sistemlerinin, Taylorizmin ve kesintisiz akışlı emek örgütlenişinin uygulanışının tarihsel aşamalarını incelediğimizde, bunların *denenmesinin* ve ilk yerleştirilişlerinin genelde genişleyici bir uzun dalganın sonlarına doğru sözkonusu iken *yaygın kullanımının* depresif bir uzun dalgayla çakıştığını görebiliriz. Bunu en iyi, ilk olarak 1910-1914 döneminde uygulamaya konan[15] ama yaygın olarak ancak I. Dünya Savaşı'ndan sonra kullanılan yürüyen bantlı emek örgütlenişinde görürüz[16]. Kesintisiz akışlı emek örgütlenişinin durumu da buna iyi bir örnektir. Bu emek örgütlenişi 1940 (48)-1968 döneminde birkaç sanayi dalıyla sınırlı iken (nükleer enerji santralları, petrol rafinerileri, petrokimya tesisleri, yarı-otomatik konserve fabrikaları, gıda sanayiinde şişeleme ve ambalajlama tesisleri vb.) yaygınlaşması ancak şimdi, mikro-işleyicilerin/mikroprosesörlerin/ ortaya çıkışıyla kendini duyurmaktadır.

Bu nedenle daha önce bizzat teknolojik devrimlerle ilintili olarak söylediklerimiz, emek örgütlenişi alanında, çarpıcı biçimde kanıtlanmaktadır: bunların (ortalama kâr oranını yukarı çeken) yenilikçi/ innovative / bir karaktere sahip olduğu uzun dönemler ve (ortalama kâr oranını aşağı çeken ve düşük düzeyde tutan) yaygınlaşma ve bayağılaşma biçimini aldıkları uzun dönemlerin birbirini izlemesi.

Dahası, birbirini izleyen teknolojik devrimlerin mümkün kıldığı emek örgütlenişindeki bu devrimlerin herbiri, işverenlerin sömürü oranının daha da yükselmesine karşı işçi sınıfının gösterdiği direnişi kırmak için gösterdikleri bilinçli çabalardan kaynaklanmıştır. İlk teknolojik devrim açıkça İngiliz işçilerinin normal işgününü kısaltmak için verdikleri mücadeleye bir cevaptı. Bizzat Marx *Kapital*'de bunun üzerinde uzun uzadıya durur[17]. İkinci teknolojik devrim, gerek ABD'de ve gerekse Batı Avrupa'da iş sürecinin işletme yönetimince daha doğrudan denetimine karşı güçlü sendikaların gösterdikleri artan dirençle yakından ilintiliydi; aslında Taylorizm, doğrudan doğruya,

böylesi dolaysız denetimi dayatma çabalarından ortaya çıkmıştır. Benzer şekilde, üçüncü teknolojik devrim de, seri üretim yapan yarı kalifiye işçiler arasında gelişen sendikalaşmayla ve böylesi sendikal güç sayesinde yürüyen bantlı üretimdeki denetim gücünü yontma ihtiyacıyla doğrudan ilgiliydi. Bazı yazarlar, 1967-68'den bu yana Batı Avrupa, ABD ve Japonya'da işçi sınıfının gücü ve militanlığındaki yükselişe cevap olarak, emek örgütlenişinde yeni ve devrimci bir dönüşüme yönelik çabaların halihazırda sürdüğünü belirtmişlerdir[18]. Ve Gareth Stedman Jones gibi tarihçilerin yaptığı incelemelere göre, benzer bir analiz, modern fabrika sisteminin bizzat ortaya çıkışına, Sanayi Devrimi'nin kendisine bile uygulanabilir[19].

Buraya kadar, betimlenen bütün süreçler, sermaye birikiminin iç ihtiyaçları ve mantığına, sermayenin nesnel ihtiyaçlarına dosdoğru karşılık düşüyor görünmekteler. Ama bu noktada dışsal/eksojen/ bir öge ortaya çıkıyor. Sermaye devamlı olarak, artıkdeğer oranını artırma ve işçi sınıfının genel çalışma koşullarını ağırlaştırma ihtiyacı duyar. Kâr oranında keskin ve kalıcı bir düşüşle karşılaştığında bu ihtiyacı özellikle belirginleşir. Ama sermayenin bu amaçları gerçekleştirme yeteneği yalnızca nesnel koşullara bağlı olmayıp aynı zamanda öznel faktörlere de (yani işçi sınıfının direniş ve karşı saldırıyı geliştirme yeteneğine) bağlıdır. İşçi sınıfının sözkonusu yeteneği de, bir önceki dönemde olan bitenin (emekçi sınıfın sayısal büyüme oranının, işsizliğin görece düzeyinin, sendikalaşmanın -daha genel bir deyişle işçi sınıfının örgütlenmesinin- düzeyi ve homojenliğinin) doğrudan mekanik bir fonksiyonu değildir.

Her ne kadar bu faktörler açıkça çok önemli iseler de, işin içine katılması gereken başka faktörler de vardır: işçi sınıfının mutlak (sayısal) gücü (toplam aktif nüfus içindeki ağırlığı) ve örgütlü işçi hareketinin mutlak (sayısal) gücü; işçi sınıfının kendine güven ve militanlık derecesi; hakim burjuva ideolojileri karşısındaki özerklik derecesi; işçilerin öncüsünün sınıf ve işçi hareketi içindeki görece gücü (yani işçi sınıfının, burjuva ve küçük burjuva ideolojilerinden, en azından sınıf mücadelesinin acil merkezi konularından nitel olarak daha bağımsız olan kesiminin görece gücü); işçilerin öncüsü ile büyük işçi sınıfı örgütlerine hakim olan bürokratik aygıtlar arasındaki güç ilişkisi; işçi hareketi içinde bağımsız bir antikapitalist çekim kutbunun (devrimci örgütler) görece gücü (veya güçsüzlüğü). İşçi sınıfı yönünden öznel

faktörlere ek olarak, tabii ki kapitalist sınıf yönünden de öznel faktörler vardır (farklı burjuva partilerinin görece güçleri, demokratik özgürlükleri yoğun bir şekilde kısıtlamaya ve yoğun bir baskıya başvurmayı kolaylaştıran veya engelleyen tarihsel ve diğer faktörler vb.)

İşte bütün bu öznel faktörlerin, yukarıda belirtilen nesnel trendlerle karşılıklı etkileşimidir ki, depresif uzun dalganın büyük bölümünü genelde belirleyen şiddetlenmiş sınıf mücadelesinin sonucuna tayin edici damgasını vuracaktır. Bu karşılıklı etkileşim sermayenin, kâr oranına belirleyici biçimde çeki düzen vermek için gerekli yeniden yapılanmayı uygulayabilmesine fırsat verecek zaman sürecini belirlemekle kalmaz, aynı zamanda bizzat bu yeniden yapılanmanın mümkün olup olmadığını (yani uzayan krizin böyle bir yeniden yapılanmayla mı yoksa sosyalizme yönelen bir atılımla mı sonuçlanacağını) da belirler.

Başka bir deyişle, genişleyici yeni bir uzun dalganın ortaya çıkışı, buna öngelen depresif uzun dalganın -bu dalganın süresi ve vahameti/ şiddeti/ ne olursa olsun- içsel (yani aşağı yukarı kendiliğinden, mekanik, otonom) bir sonucu olarak görülemez. Bu dönüm noktasını tayin eden, kapitalizmin hareket yasaları değil, bütün bir tarihsel dönemin sınıf mücadelesinin sonuçlarıdır. Burada hareket noktamız, *tarihsel gelişmenin nesnel ve öznel faktörlerinin bir diyalektiğidir;* sözkonusu öznel faktörlerse *görece bir özerklik* taşırlar, yani bunlar, sermaye birikiminin temel trendlerine, teknolojinin dönüşümlerindeki trendlere ya da bu temdlerin bizzat emek örgütlenişi sürecine yaptıkları etkiye ilişkin olarak daha önce olup bitenlerce doğrudan ve kaçınılmaz olarak önceden belirlenmezler.

Sınıf mücadelesinin uzun bir çevrimi olduğunu (ya da daha açık bir ifadeyle, işçi sınıfının militanlığı ve radikalleşmesinde uzun bir yükseliş ve alçalış çevriminin olduğunu ve bu çevrimin, birikimin daha hızlı ve daha yavaş seyrettiği uzun dalgalardan görece bağımsız olmakla birlikte bir ölçüde onlarla içiçe olduğunu kabul ediyoruz. Böyle bir çevrimi, kapitalist üretim tarzının başından bu yana bütün dünya proletaryasını kapsayacak biçimde düşünmemekle birlikte, bunun Avrupa işçi sınıfı için iyice geçerli olduğuna inanıyoruz (Şekil 3).

Sınıf mücadelesinin (bir dizi kilit ülkede işçi sınıfının sıklaşan zafer ve yenilgilerinin tarihsel etkilerince önemli ölçüde belirlenen)

görece özerk bir uzun vadeli çevriminden söz ederken, bundan başka birşeyi kastetmiyoruz tabii ki. Hiçbir Marksist, tarihte öznel faktörün (sınıf bilinci ve temel toplumsal sınıfların politik liderliği) bizzat sosyo-ekonomik faktörlerce belirlendiğini yadsımaz. Ama bu öznel faktör uzun vadeli bir anlamda (yani tarihi bir boyutta) belirlenir; yoksa iktisadi gelişmelerce doğrudan ve hemen ya da bir önceki dönemin iktisadi gelişmelerince belirlenmez. Çarpıcı bir örnek vermek gerekirse: 1920'lerin sonu ve 1930'ların başlarında İngiltere'deki yoğun işsizlik sendikaların ve işçilerin militanlığını zayıflattığı halde, 1970'lerde bunun tersi bir etki yaratmıştır.

İşte David Gordon tarafından yapılan ve birçok bakımdan bizimkine benzeyen analizle bu noktada ayrılıyoruz. Gordon'un vardığı sonuca göre, uzun vadeli birikim krizinin çözülüşü, bizzat krizin bir önceki genişleyici uzun dalga tarafından meydana getirilişi gibi, sisteme içseldir/endojendir/ [20]. Gordon, böyle bir sonucu, (son tahlilde sınıf mücadelesine indirgenebilen) *toplumsal güçlerin,* uzun vadeli birikim krizinde (ortalama kâr oranında yeni bir keskin yükselişin belirlenmesinde) oynadıkları bariz kilit rolle bağdaştırmak için, analizine, uzun vadeli yükselişin olabilirliğini önceden belirleyen "toplumsal birikim koşulları" genel kavramını katmıştır. Bu, ilk bakışta, Althusser-Poulantzas ekolünün zamane Marksistlerinin amansızca defetmeye çabaladıkları "ekonomizm" şeytanından kararlı bir kopuş gibi görünüyor. Ama analizindeki çeşitli faktörlerin karşılıklı ilişkileri daha yakından gözlemlendiğinde, Gordon'un içsel/endojen/ simetrik uzun çevrimleri ile bizim asimetrik uzun dalgalarımız arasındaki çarpıcı farkın tamamiyle şu gerçekte yattığı görülür: biz analizimizi öznel faktörün görece özerkliğine dayandırıyor ve *depresif uzun dalganın sonucunun önceden belirlenmediği* (canlı toplumsal güçler arasındaki sınıf mücadelesinin sonucuna bağlı olduğu) neticesini çıkarıyoruz. Gordon ise, depresif uzun dalganın sonucuna, bir önceki dönemdeki sermaye birikimi ve emek örgütlenişi süreçlerince önceden belirlendiği gözüyle bakıyor. Burada, bir taraftan kurumların, ideolojilerin, karar verme süreçlerinin ve bir sürü ikincil ek faktörün onca incelikli analizine karşın, "ekonomizm" ve düpedüz ekonomik determinizm İkinci Enternasyonal'in klasik geleneği içinde hortlayıp karşımıza çıkıyor.

Şunu yeniden belirtelim ki Gordon'un analizinde birçok değerli

nokta vardır ve bu analiz, iktisadi gelişmenin uzun dalgaları sorununa Marksist yaklaşımı yöntem ve sonuçlar bakımından muhakkak ki zenginleştirmektedir[21]. Ama Gordon, kapitalist üretim tarzının işleyişini ve bu üretim tarzının tarihsel ve coğrafi çevresindeki değişiklikleri açıklayacak tek bir birleştirilmiş hareket yasaları sistemi bulmaya çalışarak, geneli ve özeli diyalektik olmayan mekanik bir bütünde toplayarak, özellikle Kondratieff'in ve Schumpeter'in kuramlarına damgasını vurmuş olan uzun dalgaları açıklama çabalarının bütününde görülen zayıflıkları kaçınılmaz olarak yeniden üretmektedir. Gordon'un, uzun dalgaların temel açıklaması olarak "uzun vadeli yatırım mallarının yığın halinde ortaya sürülmesi"ne başvuruşu rastlantı değildir; bu bir geçici varsayım olup demiryolu yapımının yüklü sermaye yatırımları için başlıca itici güçlerden biri olmayı tamamlayışından sonra bu varsayım kanıtlanamaz. Aynı şekilde, Rus devriminin, Çin devriminin ve Güney Yarıkürede ulusal kurtuluş hareketlerinin yükselişinin de, bunlar bir önceki "birikimin toplumsal yapısı"nın sonucu olarak görülemeyeceğine göre, Gordon'un şemasına alınmayışları rastlantı değildir.

Sınıf mücadelesinin görece özerk karakterine ilişkin söylediklerimiz, egemen kapitalist güçlerin dünya pazarındaki yükseliş ve düşüşleri ve bu gelişmelerin dünya pazarının genişleme ve daralmasındaki temel trendlerle içiçe geçişi için de geçerlidir. Kendimizi yirminci yüzyılla sınırlayıp baktığımızda, ne Ekim Devrimi, ne Alman devriminin yenilgisi, ne Versailles Antlaşması ve bu antlaşmanın boşa çıkması ne de Hitler'in iktidarı ele geçirişi, kapitalist büyümenin bir önceki uzun dalgasında var olan sermaye birikimi ya da emek örgütlenişi veya "birikimin toplumsal yapısı"nın modellerinin mantıksal sonuçları olarak görülemez. Amerikan emperyalizminin egemen konumuna yükselmesinin çok daha bariz nesnel kökenleri olmakla birlikte, bu egemenliğin kronolojisini ve çapını belirlemede rol oynayan birçok faktörün nasıl başlangıçta belirsiz olup sayısız toplumsal, siyasi ve ideolojik mücadelelerin sonucuna ve etkileşimine bağlı olduğunu anlamak için, önde gelen Alman bilim adamlarının (Hitler'in iktidarı *önlenebilir* ele geçirişinin bir sonucu olarak) kitle halinde Amerika Birleşik Devletleri'ne göç edişinin, ABD'de hem nükleer araştırmanın gelişmesi hem de nükleer güçle yakından bağlantılı olan tam otomatik tekniklerin ortaya çıkmasında oynadığı role işaret etmek yeterlidir.

Şekil 3. Avrupa sınıf mücadelesinde uzun dalgalar ve iktisadi büyümede uzun dalgalar.

Aynı şekilde Amerikan egemenliğinin aşındırılıp altının boşaltılmasının hızı da (ki 1945-50'lerin dünyası ile 1968-78'lerin dünyası arasındaki farkı anlayamayan birçok gözlemciyi şaşkınlığa sürüklemiştir), hiçbir biçimde, savaş sonrasındaki genişleyici uzun dalgayı belirleyen "birikimin toplumsal yapısı"ndaki çelişkilerin doğrudan bir fonksiyonu olarak görülemez. Bu egemenliğin aşındırılıp altının boşaltılması, dünya çapındaki bir dizi toplumsal ve siyasal mücadelenin ve bunların getirdiklerinin bileşik sonucudur ve bu olay, kesintisiz akışlı üretim süreci uygulamaya konurken ya da elektronik ile çokuluslu şirketler yerli yerine otururken kesinlikle önceden belirlenmiş değildi. Uluslararası ölçekte siyasal gelişmelerin ve kararların, sermaye birikiminin genel sürecine ilişkin olarak görece özerklik taşıdıkları gerçeğini dikkate almadıkça, son otuz beş yılın gerçek tarihi anlaşılmaz (veya gizemli) hale gelir [22].

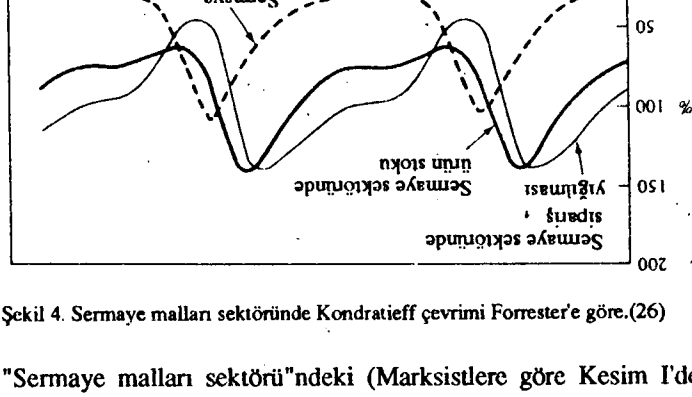
Mekanik iktisadi determinizmin kaderci yaklaşımının en vahim sonucu (gereksiz polemikten kaçınmak için açıkça belirtelim ki Gordon'un yazılarında böyle bir sonuç *yoktur*) sermaye birikiminin uzun vadeli bir tarihsel krizinin çözülebileceği alternatif yolların ışık tutucu çelişkisini bulandırmasıdır. Bu yaklaşım; sermayeye, kendi tarihsel amaçlarına erişmede bir tür sınırsız güç atfetmektedir (hatta genelde, sermaye, içinde cisimlendirilmesi *gereken* somut toplumsal, siyasal ve insani güçlerden soyundurulur)[23]. Böylece de, sınıf mücadelesinde ve dünya sahnesinde olup bitenlerin siyasal sorumluluğunu taşıyanlar için bir özür ve teselli sunmaktadır. Kapitalizmin ya sosyalizme ya da barbarlığa yol açabileceği söylenirken, sosyalizmin de barbarlığın da (en azından başlangıç aşamasında) içinden çıktıkları toplumun bazı izlerini taşıyacakları ima edilir. Ama bundan hareketle, birinin ya da ötekinin üstün gelmesinin gerçekte fazla bir şey fark ettirmeyeceği sonucunu çıkarmak katıksız sofizm olur. Aynı kafayla denebilir ki insanlık yaşayakalmış ya da yok olmuş, ne farkeder?

Bütün sözü edilen nedenlerden ötürü, kapitalist gelişmenin uzun dalgalarında temel bir asimetrik ritm olduğu yolundaki kavrayışımıza sıkıca sarılıyoruz. Bizim kavrayışımıza göre, alçalış (yani, genişleyici bir uzun dalgadan depresif bir uzun dalgaya geçiş) içseldir/endojendir/ , oysa yükseliş içsel olmayıp, daha çok kapitalist üretim tarzının genel tarihsel ve coğrafi çevresinde meydana gelecek ve ortalama kâr oranında güçlü, kalıcı bir yükselmeyi başlatabilecek köklü değişikliklere

bağlıdır. Gerçi gerek sınıf mücadelesinin uzun çevrimlerini gerekse bu çevrimlerin emek örgütlenişi sürecinde köklü dönüşüm yapma arayışı ile olan karşılıklı ilişkilerini bu analize katmak gerekirse de, bunların görece özerkliği vurgulanmalı, aynı zamanda, kızışmış sınıf mücadelesinin önlenemez bir evresinin (bu evre, şüphesiz ki, sermayenin değerlenmesindeki uzun vadeli krizin dolaysız sonucudur) işçi sınıfının yenilgisiyle mi yoksa zaferiyle mi sona ereceği vurgulanmalıdır. Bütün bu analitik ögelerin geçici sentezi Tablo 2.1'de gösterilmiştir.

İlginçtir ki, Forrester'in makalesinin dayandığı, M.I.T. deki Systems Dynamics National Project'in / Ulusal Sistem Dinamiği Projesi / hazırlık araştırmalarında, projeye destek sağlayanlara sunulan (11 Mart 1977) yayınlanmamış 1976 yılı raporunda şu cümleler yer almaktadır:

[Sermaye mallarına] böyle fazla talep olması durumuna verilecek cevap, sermayenin fiyatını yükseltmektir. Böylece [Şekil 4'te] sermaye sektöründeki önemli teslimat gecikmeleri, sermaye teçhizatının fiyatının yükselmesine yol açar. Yüksek fiyatsa kendi payına, sermaye sektöründe yatırımdan elde edilen getiriyi artırır. Sermaye malları üretiminin artan kârlılığı, hem mevcut sermaye malları üreticilerinin büyümesi, hem de yeni firmaların sanayiye cezbedilmesi yoluyla sermaye siparişlerini doğrudan özendirir [24].

Şekil 4. Sermaye malları sektöründe Kondratieff çevrimi Forrester'e göre.(26)

"Sermaye malları sektörü"ndeki (Marksistlere göre Kesim I'deki yüksek kârlara, bizzat artan talebin sonucu olan yüksek fiyatların yol

açtığı görüşüne şüphesiz katılmayacağızdır ama yüksek kârların yatırımı artırıcı stratejik rolü burada doğru olarak vurgulanmıştır. Ne yazık ki bu ilginç araştırma çizgisi projenin daha sonraki seyri içinde terkedilmiştir. Anlaşılan, Profesör Forrester'in ele aldığı "fiziki sermayenin aşırı üretimi" kavramı, kapitalist bir ekonomide asla mutlak olamaz. Bu aşırı üretim, her halükârda, umulan belli bir kâr oranını içeren olası satışlara nazaran "aşırı üretim"dir.

Hollanda'lı iktisatçı Dr. Van Duijn de son zamanlarda uzun dalgalar sorunu çerçevesinde ayrıntılı bir araştırma yapmıştır. Schumpeter'in yenilik kuramını Forrester'in sabit sermaye mallarına olan aşırı talep kavramı ile birleştirmeye çalışmış ve üçüncü bir açıklayıcı öge olarak ürünün ömür çevrimini katmıştır. Bu durumda, sermaye malları sektöründeki artan talebe, ek tüketici talebiyle karşılayan yeni tüketim mallarının giderek artan ortaya çıkışı yol açmaktadır. [25] Bu açıklamanın zorlandığı nokta, Van Duijn tarafından sözü edilen ampirik kanıtların da zaten gösterdiği gibi, yeni ürünler ortaya çıkaran yeniliklerin, genelde yeni genişleyici uzun dalganın başlamasından çok önce meydana gelmesidir. O halde bunları kitle halinde üretmek için sermaye yatırımlarındaki ani yükseliş neden? Burada da ortalama kâr oranında büyük bir artış olması şeklindeki kilit faktörü hesap dışı tutmakla, bu açıklama ögeleri, her ne kadar bir başlarına değerli olsalar da, depresif uzun dalgadan genişleyici uzun dalgaya geçişteki dönüm noktasını açıklamada yetersiz kalmaktadırlar. (Van Duijn de depresif uzun dalgadan içsel /endojen/ olan genişleyici uzun dalgaya geçişteki dönüm noktasıyla ilgili asimetriyi kaydetmiştir.) Bunun aşırı kapasite olgusuyla yakın bir bağlantısı vardır.

Profesör Forrester, içsel /endojen/ bir uzun dalgaya yol açacak bir model kurmak için çok ilginç bir denemeye girişmiştir. Bu modelin dayandığı şey, ek üretim araçlarına yönelik büyük sipariş yığılmalarını karşılamak için gerekli olan Kesim' l'deki *ek* yatırımlardır [26]; yani kaçınılmaz olarak aşırı kapasiteye yol açan yatırımlar. Böyle bir model, köklü yenilikler, yani daha önce belirttiklerimize benzer teknolojik devrimler içeren bir dalga için tabii ki geçerlidir. Modelin zayıflığı (diğer birçoklarında olduğu gibi), kapitalist gelişmenin stratejik faktörü olan kâr faktörünü dikkate almayışıdır. Kârlarda ve kâr beklentileride büyük bir yükseliş olmadıkça, makine ve hammadde üreten firmalar önlerinde büyük bir sipariş yığını bulamazlar. Depresif uzun

dalgalara damgasını vuran kapasite fazlasının üstesinden hangi faktörler gelir? Birinci faktör kâr oranının yükselmesidir; yeni teçhizat siparişleri ancak ondan sonra gelir. Ama Forrester'in modeli kâr oranındaki ani yükselişi açıklamaktadır. Bu model, uzun dalgaların yukarı doğru olan dönüm noktasını, içsel/endojen/ faktörlerin bir başına açıklayamayacağını doğrulayabilir ancak.

uluslararası göçü kolaylaştırır; bu da artan ve yüklü sermaye birikimine karşın yedek sanayi ordusunun yeniden oluşumuna olanak verir

Yeni emek süreçlerinin yaygınlaşması, zaman gecikmesiyle de olsa, proletaryanın yeni direniş ve örgütlenme biçimlerine yol açar

Sermayenin organik bileşimindeki artış kâr oranını görece yüksek bir düzeyde durdurup törpülemeye başlar

İstihdamdaki güçlü artış emeği güçlendirir ve artıkdeğer oranındaki artışları törpüler

Hammaddelere olan güçlü talep, bunların mamul mallar karşısındaki görece fiyatını yükseltir

Artan çelişkilere karşın büyüme temposunu sürdürmek için gerekli kredi patlamasınca paranın istikrarının sarsılması

Sınıf mücadelesinin şiddetlenmesi

Uluslararası rekabetin şiddetlenmesi

Sözkonusu egemen gücün dünya egemenliğinde gedikler açılması; paranın istikrarında daha bir aşınma; aşırı birikim

Tablo 2.1. *Uzun Dalgalar Ritminin Nedensellik Sırasına Göre Analizi*

"Depresif" uzun dalga	"Genişleyen" Uzun Dalga	"Depresif" uzun dalga
Uzun süren yetersiz yatırım, elde para sermaye bolluğuna yol açmıştır.		
Emek tasarrufu sağlayan rasyonelleştirici icatlara yönelik hızlandırılmış araştırma		
Yeni tekniklerle bağlantılı yeni emek süreçlerinin uygulamaya sokulmasını engelleyen şiddetli sınıf mücadelelerinin sermaye lehine sonuçlanması		
Kâr oranında ani bir yükselişe yol açan güçlü çevresel değişiklikler (bir dönem boyunca a, b, c, d ve e'ye ilişkin çeşitli ögelerin rolü)[a]		
Parayı görece istikrara kavuşturarak dünya pazarında egemen kapitalist gücün ortaya çıkması		
	Kâr oranında ve sermaye birikimi oranında uzun vadeli yükseliş	
	Yoğun yatırım artışı teknolojik devrime olanak verir (ilk evre)	
	Nisbi artıkdeğer oranındaki artış ve teknolojik rantlar, kâr oranına ek bir itilim verir	
	Süren iktisadi büyüme büyük çapta	

"Depresif" uzun dalga	"Genişleyen" Uzun Dalga	"Depresif" uzun dalga
		Kâr oranında uzun vadeli düşüşün başlaması
		Artıkdeğer oranını artırma girişimleri sınıf mücadelesini daha da şiddetlendirir
		Rasyonelleştirme yatırımları (teknolojik devrimin ikinci evresi; yeniliklerin yaygınlaşması; teknolojik rantların ortadan kalkışı ortalama kâr oranını daha bir düşürür)
		Paranın istikrarsızlığı artar Yatırım ve birikim oranları düşer
		Yeni hammadde kaynaklarına ve emek maliyetlerini düşürücü yeni yollara yönelik ama önemli doğrudan sonuçlar vermeyen arayış
		Sermayenin değerlenmesinde keskinleşen kriz uzun toplumsal ve siyasal krize varır
		Sermayenin değersizlenmesi şiddetlenir

Zaman Sırası --

a) A, b, c, d ve e ile sayfa 18-19'da sözü edilen ve kâr oranındaki düşüşe karşıt yönde işleyen beş süreci kastetmekteyiz.

3. Uzun Dalgalar, Enflasyon Ve Savaş Sonrasındaki "Bomm"un Sonu

Kapitalist gelişmenin uzun dalgalarının Marksist kuramına şimdi yeni bir boyut daha eklemek zorundayız. Birinci Dünya Savaşı tarihsel dönüm noktası ve Rus devrimi dönüm noktası bu kuramdan uzak tutulamaz.

Kapitalist sistemin, ortalama kâr oranında, ortalama sermaye birikimi oranında ve ortalama iktisadi büyüme oranında birbirini izleyen üç yükseliş için ardalan ya da çerçeve olarak kullandığımız genel çevresindeki değişikliği yeniden incelemek, ayrıntılamak ve düzeltmek gerek. I. Dünya Savaşı'nı izleyen değişikliklerin bu savaştan önceki değişikliklerden nitelikçe farklı bir doğası olduğu ancak böyle anlaşılır.

Bu değişiklikleri biraz tahrik edici bir tarzda ortaya koyacağız: Devrimci Marksistler, kapitalist üretim tarzının yükselme ve yayılma içinde olduğu tarihsel dönemin I. Dünya Savaşı'mn patlak vermesiyle sona erdiğini ileri sürerler. Bu noktadan itibaren, bu üretim tarzının gerilediği ve coğrafi sınırlarının daraldığı yeni bir tarihsel döneme girilmiştir. Rus Devriminin zaferi ve uluslararası kapitalist sistemin daha sonra Doğu Avrupa, Çin, Küba ve Vietnam'da uğradığı kayıplar bu tersine dönüşün belirgin ve hiç de bununla sınırla olmayan ifadeleridir.

Açıktır ki, bu değişiklikler büsbütün dışsal değildir. Bunların nedenleri esas olarak dışsal /eksojen/ değildir. Devrimci Marksistlerin iddia ettikleri şey, I. Dünya Savaşı'nın patlamasıyla kapitalizmin uzat-

malı bir yapısal kriz dönemine girdiği, bu krizin, son tahlilde, sistemin iç çelişkilerinin nitel bir keskinleşmesiyle (yani kesinkes sistemin hareket yasalarının işleyişiyle) açıklanabileceğidir. Bu anlamda savaş, savaşı izleyen devrimci çalkantılar, Rusya'nın kapitalizmden "kopuşu" ve 1929-32'deki müstesna gerileme /slump/, bu yapısal krizin derinliğini yoğun bir biçimde ifade etmiştir yalnızca. Bu tufanların sonucu ayrı bir konudur.

Bu krizin iktisadi karakteristiklerine geleceğiz. Ama ondan önce, akademik iktisatçılar için bulanık ve önemsiz gözükebilen ama iktisat tarihçileri, iktisat analizi tarihçileri ve genel olarak toplumsal ve siyasal düşünce tarihçileri için kuşkusuz ki önemsiz olmayan bir konuyu açıklığa kavuşturmak istiyoruz. Bu konu çeşitli Marksist gruplar arasındaki tartışmalarda da önemli bir rol oynamıştır. Konu şudur: kapitalizmin yapısal krizi ve tarihsel çöküşü, üretici güçlerin hızla geliştiği yeni hamlelere (yani tanım gereği, 1940(48) ve 1968 yılları arasında meydana gelmiş olan gibisinden yeni genişleyici uzun dalgalara) imkan verir mi, vermez mi?[1]

Yeterince ilginçtir ki, bu tartışma, bizim Marksist "tarih felsefecileri" diyebileceğimiz yelpazenin karşıt uçlarındaki iki "dogmatik" grupça ele alınmıştır.

Yelpazenin bir ucundakilere göre, II. Dünya Savaşı'nı izleyen ilk çeyrek yüzyılda üretici güçler ve uluslararası kapitalist ekonomideki hızlı büyüme inkâr edilemeyeceği için, "kapitalist çöküş çağı" diye bütün bir anlayış bilimsel olarak savunulumaz ve tutup sokağa atılmamalıdır.[2] Yelpazenin öteki ucundakilere göreyse, kapitalizmin çöküşü inkâr edilemeyeceği için (artık hüküm sürmediği alanlarda insanlığın üçte birini yitirmiştir ne de olsa) 1940'tan sonra Kuzey Amerika'da ve 1948'den sonra uluslararası kapitalist ekonominin bütünü içinde üretici güçlerin gelişmesi var olmayan bir olgudur (yani iktisadi büyüme, hatta hızlı iktisadi büyüme, durgunluk kavramıyla ya da hatta üretici güçlerin çöküşüyle pekala bağdaşır birşeydir). (Kapitalizmin herhangi bir kayıp verdiğini inkâr edip Rusya'da, Çin'de, Doğu Avrupa'da, Küba'da ve Vietnam'da kapitalizmin hâlâ hüküm sürdüğünü ileri sürerek analiz yapmadaki gerçek güçlükten kaçmaya çalışanları bir kenara bırakıyoruz. Kendilerinin bu tuhaf kanaatini paylaşacak, ister Rus, Çinli, Doğu Avrupalı ya da Vietnamlı olsun tek bir kapitalisti kolay kolay bulamıyacaklarını söylemek yeterlidir.)

Kapitalizmin tarihinde, 1914'te meydana gelen, temel bir dönüm noktasının bulunduğu şeklindeki kavramın, iktisadi ve siyasi bir bakış açısından oldukça uygun olduğuna inanıyoruz. Dahası, bu dönüm noktası toplumsal faaliyetin her düzeyinde saptanabilir. Burjuva toplumunun, kapitalist dünyanın genişlemesinin, burjuva uygarlığı denebilecek şeyin çöküşü, bizim inancımıza göre inkâr edilemez bir gerçektir ve bunun iktisat alanındaki ifadeleri kolayca doğrulanabilir.[3] Yalnızca 1929-32 iktisadi krizinin özel doğası ele alınsa yeter bu krizi o çöküşle ilintilemeye.

Ama aynı zamanda şuna da inanıyoruz ki, kapitalizmin 1914'te yapısal bir kriz ve tarihsel çöküş dönemine girmiş olması olgusu, üretici güçlerde yeni dönemsel /periyodik/ yükselişlerin[4] ve hatta 1940(48) ile 1968 arasında tanık olduğumuz türden yeni bir genişleyici uzun dalganın meydana gelmesini bir başına imkansız hale getirmez. Böyle bir döneme girilmiş olması olgusu yalnızca, yeni bir uzun dalganın doğasının, kapitalist sistemin tarihsel yükseliş ve yayılma dönemi sırasında görülen uzun dalganın doğasından belirgin ölçüde farklı olacağı anlamına gelir. Uluslararası kapitalist ekonomide hızlanan bir büyümenin yaşandığı 1940(48)-68 uzun dalgasının özgül doğasının, kapitalist çöküşün uzun vadeli karakteristikleriyle nasıl da tamı tamına bağlantılı olduğunu inceleyeceğiz.

Analizimizin hedefini göstermek üzere, dünya pazarında başı çeken kapitalist güçlerin yükselişi ve çöküşü ile uluslararası para sisteminin yükselişi ve çöküşü arasındaki bağıntıyı /korelasyon/ ele alalım. Görünüşe bakılırsa İngiliz İmparatorluğunun yükselişi ve çöküşü ile "dünya parası" olarak kabul edilen sterlinin yükselişi ve çöküşü arasında böyle bir bağıntı /korelasyon/ vardır (sterlin "tıpkı altın" olarak kabul edilirdi ama İngiliz Merkez Bankası'nın altın rezervinin dünya çapındaki rezervler içindeki payı son derece önemsiz bir orandan öteye geçmemiştir: 1913'te %3.6). Amerikan emperyalizminin uluslararası kapitalist ekonomide mutlak egemenliğinin yükselişi ve daha sonraki çöküşü ile tıpkı altın gibi görülen doların dünya parası olarak yükselişi ve düşüşü arasında çok daha çarpıcı, açık bir bağıntı/ korelasyon/ vardır.

Şunu kaydetmek ilginç olacaktır ki, I. Dünya Savaşı öncesinin para sistemi, saf altın standardına değil, daha çok bir *altın döviz standardına* dayalıydı[5]. Bu olgunun, kapitalizmin yapısal bir ka-

rakteristiği ve çelişkisiyle ilintisi yok değildir: kapitalist meta üretimi, bizzat doğası gereği dünya pazarının üretimi haline gelmeye yönelir, oysa bu meta üretimini rekabetçi bir tarzda örgütleyen "birçok sermayeler", burjuva ulus-devletleri içinde yapılanmıştır. Genelleşmiş meta üretimi, değişim değerinin (paranın), güncel olarak üretilen metalardan ayrı ve uzak bağımsız varlığını öngerektirir (bu özellikte bir değişim değeri olmaksızın, genelleşmiş meta üretimi olanaksızdır). Ama para da, kendi payına, ulusal paralar kalıbına dökülüdür. Sermaye birikimini devamlı olarak genişletmek, artıkdeğerin gerçekleştirilmesini devamlı olarak artırmak yönündeki dürtü ve yanısıra, evrensel eşdeğer olarak hizmet eden özel metanın (altın ya da altın ve gümüş veya belki de yarın altın ve elmas) kullanımından tasarruf etme şeklindeki ikincil (ama hiç de önemsiz olmayan) ihtiyaç, altının dünya parası olarak rolünü, en azından sürekli olmayan bir temelde, tek başına yerine getiremediği bir duruma yol açmıştır. Altın ancak "son kertede dünya parası"dır. Her ne kadar bir burjuva "dünya devleti" yoksa ve dolayısıyla bir "dünya kağıt parası"[6] var olamazsa da, hegemonyacı özgül burjuva devletlerin kâğıt paraları, kesinkes "tıpkı altın" olmaları halinde, normal olarak altını ikâme edebilir ve dünya parası rolü oynayabilir (yani dünya pazarında firmalar ve devletler arasındaki cari hesapları kapamada bir araç olarak hizmet edebilir ve başka paralar için rezerv para olarak hizmet edebilir).

Hatta birçok kâğıt para altına bağlı olduğu ve birçok ülke arasında altın standardı işlediği (ödemeler dengesindeki nihai fazlalar ve açıklar, merkez bankaları arasındaki altın hareketleriyle kapatılır) zaman bile, uluslararası cari mali işlemler çoğunlukla bir ya da birkaç ulusal kâğıt parayla yürütülür. Sterlinin 1914 öncesi dönemdeki işlevi buydu.

Aynı şekilde, Bretton Woods sistemi çerçevesinde, altına çevrilebilir olan (ama birey olarak Amerikan vatandaşları için sözkonusu değildir) dolar, bütün pratik amaçlar için, ikâme dünya parası rolünü üstlendi. Bu kez (1914 öncesi döneme karşıt olarak) merkez bankaları için büyük ölçüde rezerv fonu olarak da hizmet etti; böylece kapitalist devletler arasında var olan ve 1929'dan sonra uluslararası ticaretteki çöküşün (ki I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden sonra olup bitenler zaten bunu ima ediyordu) kilit nedenlerinden biri olduğu sanılan[7] iyiden iyiye eşitsiz altın dağılımının üstesinden geldi.

Ama açıktır ki bütün bir tarihsel dönem süresince belli bir ulusal

kâğıt paranın ikâme dünya parası olarak özgül rolü, kapitalist dünya ekonomisinin dışsal /eksojen/ bir faktörü olarak ele alınamaz. Marksistler, kâğıt paraların, talihsiz meta ve bono sahiplerine sırf kadiri mutlak bir devletin gücüyle dayatıldığı anlayışındaki her türden "politik" para kuramını anında reddederler. Her ne kadar hükümetler kâğıt paraların değişim oranını etkileyebilir ya da yönlendirebilir, her ne kadar böylesi kâğıt paraların satınalma gücünü yüksek dozlu enflasyonlarla açıkça düşürebilirlerse de, değer yasasının işleyişlerini askıya alamazlar; farklı metaların nisbi fiyatlarını kalıcı biçimde değiştiremezler; aynı kalitede daha ucuz mallar dururken alıcılara daha pahalı olanlarını satın alma tercihini yaptıramazlar; düşük üretkenliğe sahip firmalara, yüksek üretkenliğe sahip firmalara nazaran uzun vadede daha büyük pazarlar vaad edemezler. Kapitalistlere, ellerinde satınalma gücü öteki paralara göre daha hızlı azalan kâğıt paralar cinsinden likid ya da yarı likid bakiyeler tutmayı özellikle tercih ettiremezler.

1945-46 dünyasının yıkıntıları arasında daha fazla dolar edinmek için evrensel bir talep vardıysa, bu, ABD'de enflasyon olmadığından (enflasyon zaten vardı) ya da Amerikan tankları, topları ve uçakları, potansiyel müşterileri "Amerikan malı satın almaya" zorladığından değildi. Bunun nedeni, Amerikan sanayi mallarının, öteki ülkelerin mallarına göre daha ileri teknoloji ve emek üretkenliği koşullarında üretilmesi, kalitelerinin genelde üstün olması ve özellikle de ABD'nin bu malları sevk edebilen tek kapitalist ülke (yani savaştan dolayı imha ya da tahrip olmamış devasa bir sınai üretim kapasitesine sahip tek ülke) olmasıydı.

Eğer bugün emperyalist ülkelerde dolardan artan bir kaçış varsa[3], bu 1945'e oranla daha az Amekiran tankı, topu ve uçağı olduğundan değildir. Gerçekten çok daha fazlası, hatta daha öldürücü olanları vardır. Dolardan bu kaçışın nedeni, öteki emperyalist ülkelere oranla ABD'de "para miktarı"nın daha hızlı artması da değildir. Aslında ABD'de artış, İsviçre ve Batı Almanya hariç, çoğu emperyalist ülkelerdekinden daha yavaştır. Dolardan bu kaçışın nedeni, dünya mamul mal ihracatı içinde en büyük paya sahip bir dizi imalat dalında, Amerikan sanayiinin, birçok ana rakiplerinin sanayilerine kıyasla daha az üretken hale gelmiş olmasıdır[9]. ABD'nin kronik dış ticaret açığının kökleri, esas olarak ithal ettiği petrolün yüksek maliyetinde değil, sa-

nayisinin düşük üretkenliğinde yatmaktadır. Alman markı ve İsviçre frankı karşısında dolar kurunun düşmesinin (ve bununla birlikte bu ülkelere kıyasla ABD'de daha yüksek olan eflasyonun), en azından kısmen, ABD'nin ödemeler dengesi açığının nedeni olmaktan çok sonucu olduğu bile iddia edilebilir. Çünkü mevcut uluslararası para "sistemi" (belki de sistem yokluğu demeli) içinde, ABD'nin ilave dolar emisyonuyla ticaret açığını kapama olasılığı bir dereceye kadar hâlâ vardır. ABD'de ve de dünyanın geri kalan kısmında enflasyon sürecini kızıştırmada önemsiz olmayan bir rol oynayan bu emisyon olgusu, değeri düşen dolarları devamlı olarak artan miktarlarla uluslararası dolaşıma sokar ve bunları, Gresham yasasıyla kesin bir uyum içinde, giderek artan bir tarzda bu dolaşım içinde (likid ya da yarı likid halde-Öro-dolar ya da Asya-doları pazarlarının rollerinden bir budur) tutar. Sözkonusu dolarların arzı, uluslararası para piyasalarında gördükleri "efektif talep"ten devamlı olarak fazla olunca, doların öteki paralar karşısındaki kuru (en azından "öteki bütün koşullar aynı kaldığı" sürece) düşmeye mahkumdur. Bu mevcut uluslararası para "sistemi" çerçevesinde "doları istikrara kavuşturma"nın yolu yoktur.

Yukarıda dolara olan *efektif* talepten söz etmekle amacımız, dünya para durumunun, üstünde pek sık durulmayan ama deyim yerindeyse, bizim analizimizin geçerliliğini olumsuz yoldan doğrulayan bir yanına işaret edebilmekti. Ortalama sınai emek üretkenliği ABD'dekinden iyice düşük olan bütün ülkeler hâlâ Amerikan mamul mallarını satın almaya çok isteklidirler. Bunlar hemen II. Dünya Savaşı ertesi döneminin Batı Avrupa ve Japonyası gibi, dolar elde etme ve hatta gömülemeye yönelik aynı dürtüyü duymaktadırlar esasta. Bu, yalnızca sözümona sosyalist ülkeler (yapabilecek en yanlış tanımlardan biridir ama burada amacımız bunu düzeltmek değildir) için de geçerlidir. Hatta bazıları değeri düşük ve devamlı olarak da düşen bu dolarları edinmek ve ellerinde tutmak için olmadık çabalar göstermektedirler[10].

Ama tam da onları bu dolarları edinmeye öylesine isteklendiren aynı iktisadi nedenlerden ötürü, bu ülkelerin gerçekte ellerine dolar geçirmeleri çok güçleşmektedir. Kendileri de emperyalist ülkelerle kronik ticaret ve ödemeler dengesi açıklarından muzdariptir. 1976'da "gelişmekte olan ülkelerin" (yarı sömürgelerin) en yoksul kırk beşinin toplam ticaret dengesi açığı 10.5 milyar dolardı. Bu gruba göre belirgin ölçüde yüksek bir gelire (birinci grup için 80-400 dolar olan kişi

başına gelire karşılık 400-2600 dolar kişi başına gelire) sahip ve petrol ihraç etmeyen "gelişmekte olan ülkeler" olarak sınıflandırılan otuz beş ülkenin aynı yıl toplam ticaret dengesi açığıysa 23.5 milyar dolardı (sözkonusu yıl Fildişi Sahili, Malezya, Şili ve Arjantin gibi ülkelerin ticaret fazlasını da hesaba katan bu rakam net toplamdır)[11]. Bu süregiden açıkların sonucu olarak, "gelişmekte olan" seksen ülkenin yığınmalı borcu 1976'da 140 milyon dolar, 1977'de 244 milyar dolar olmuştur. Bu borcun 1979 sonunda 391 milyar doları ulaşacağı tahmin edilmektedir[12]. Sözümona sosyalist ülkelerin Batı'ya olan yığılmalı borcununsa 60 milyar dolar olduğu tahmin edilmektedir.

Öyle ki sterlinin çöküşü ve İngiltere'nin dünya hegemonyasının çöküşü ile daha sonra Amerikan emperyalist hegemonyasının ve doların çöküşü arasında bir benzeşim varsa, bu, sınırlı ve şüphe götürür bir benzeşimdir.

ABD'nin kapitalist dünya içinde hâlâ sürdürdüğü siyasi ve askeri üstünlük ile doların düşüşü arasındaki aykırılık çok çarpıcıdır. Bu üstünlüğün, Batı Avrupa ve Japonya'da silahlanmanın hızlanmasıyla giderek zayıflaması mümkünse de, bu yolda birçok siyasal engeller vardır ve bu da sözkonusu zayıflamayı en aşağısından uzun bir süreç haline getirir. Ama bütün bu ara dönemde, ABD, hâlâ çok büyük olsa da, siyasi ve askeri gücünü kullanarak doların dünya parası olmada uğradığı aşınmayı durduramayacaktır. Bu aşınma, 1929-33'tekinden daha vahim, muazzam bir depresyon bedeli ödenmeden durdurulamaz. Ve ABD ya da uluslararası burjuvazi, uluslararası ölçekte sermaye ile emek arasındaki mevcut toplumsal ve siyasal güç ilişkileri veri alındığında, bu siyasi bedeli ödeyemez.

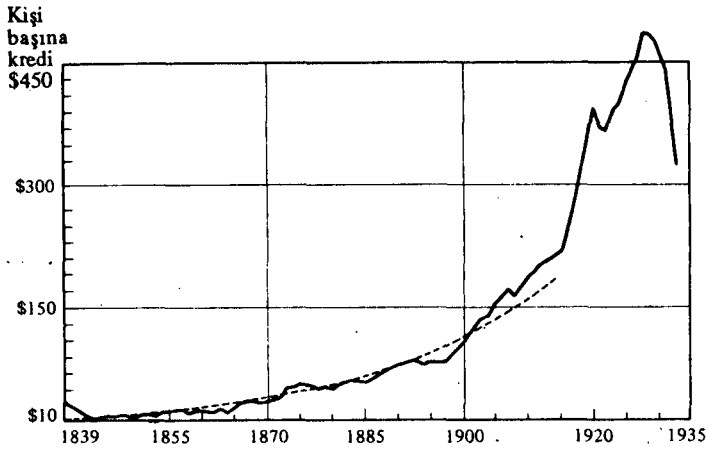
Burada meselenin can alıcı noktasına gelmiş bulunuyoruz. Sterlin dünyanın egemen parasıyken, bu durum sırf İngiliz kapitalizminin üstünlüğünün bir ifadesi olmaktan öte, aynı zamanda yükselen, yayılan, kendinden emin ve toplumsal bakımdan görece olarak istikrarlı kapitalist dünya sisteminin bir ifadesiydi. Bu koşullarda, altına (ve bazıları *de facto* rezerv paralar olarak işlev gören altına çevrilebilir kâğıt paralara) dayalı bir uluslararası para sisteminin görece pürüzsüz işleyişi, hem hükümetlerce ağır müdahaleler olmaksızın sistemin kendi sapmalarını düzeltebilme yeteneğine uluslararası kapitalist sınıfın duyduğu güvenin hem de sistemin gerçekte var olan bu yeteneğinin ifadesiydi.

Aşırı üretim krizleri ve bunların neden olduğu işsizliğin boyutları 1893-1913 döneminde küçük değildi. Gerçekte, bunlardan bazıları en azından yarattıkları işsizlik oranları bakımından, 1974-75 resesyonundan daha belirgindi[13]. Ama sistemin görece iştikrarı öyle bir durumdaydı ki kapitalistler böylesi işsizlik oranları ve resesyonlar içinde yaşayabileceklerini, sistemin acil siyasal ve toplumsal çöküşüne yol açacak bir tehdit oluşturmayan bu yüklerin üstesinden gelebileceklerini düşünüyorlardı. Ve olaylar onları genel olarak haklı çıkardı.

I. Dünya Savaşı'ndan ve özellikle 1929-32 krizinden sonra, durum bu bakımdan köklü biçimde değişti. 1929-32 krizi kapitalist sistemin yalnızca gelmiş geçmiş en vahim krizi, sistemin iç çelişkilerinin patlayıcı boyutlara ulaşmış olduğunun yalnızca bir belirtisi değildi; bu krize, aynı zamanda, Ekim devriminden sonra sistem için 1914 öncesindekilerden kıyas kabul etmez ölçüde daha tehlikeli siyasal ve toplumsal tehditler eşlik etmekteydi.

Genliği 1929-32'deki gibi bir kitlesel kronik yapısal işsizliğin tekrarlanmasından kaçınmak ya da bunu yumuşatmak içindir ki istisnasız bütün kapitalist hükümetler enflasyonist antikriz teknikleri benimsemişlerdir. Fransız liberal profesör André Cotta'nın öylesine keskin bir biçimde belirttiği gibi, "ortodoks" monetarist politikaların en katı savunucuları dahil, "bugün hepimiz Keynesçiyiz."[14] Hiçbir kapitalist ülkede, ister sağ kanat ister sol kanat hükümetler olsun, hiçbiri 1975'te gerçek deflasyonist politikalar uygulamadı. Hiçbiri dengeli bir bütçeyle ya da hatta bütçe fazlasıyla ortaya çıkmadı ve hiçbiri işsizlik tazminatlarında köklü kesintiler uygulamadı (hatırlanmalı ki bu politikalar 1929-32 krizi sırasında, hem de önemsiz olmayan ülkelerde uygulanmıştı.)

Bu seçim ideolojik nedenlerle veya Lord Keynes politikacıların kafasındaki öncelikleri bulandırdığı ya da halkı aldattığı için değil, siyasal ve toplumsal bakımdan kendi kendini koruma gibi bariz nedenlerle yapılmıştır. Eğer bugün Batı Almanya'da beş milyon işsiz olsa ve işsizlere ödenen işsizlik tazminatında köklü kesintiler yapılsa ve Doğu Almanya'da şiddetli bir insangücü açığı olsaydı, o zaman milyonlarca insanın Doğu Almanya'ya kaçmasını önlemek için Batı Almanya'yı kuşatan bir duvar örmek zorunda kalınırdı.

Şekil 5. ABD'de kişi başına banka kredisi dağılımı (1839-1933).

Şunu kaydetmek ilginçtir ki "kredi enflasyonu" patlaması gerçekte I. Dünya Savaşı ile birlikte ABD'de başladı. Yani bu patlama 1920'lerin kısa süren "boom"unu sürükleyip götürdü, 1929 çöküşüyle kesintiye uğradı ve II. Dünya Savaşı ile birlikte kesinkes yerli yerine oturdu. (Bu bizim I. Dünya Savaşı sonrası dönemini kapitalizmin yapısal kriz dönemi olarak, bu üretim tarzının çöküşünün başlangıç dönemi olarak toplu nitelememizle iyice uyuşur.) Şekil 5 bunu açıkça göstermektedir [15].

Öyle ki altın standardının terkedilmesi, evrensel sürekli enflasyona yönelik dönüş ve bu koşullarda birbiri ardı sıra rezerv paralar olarak kullanılar kâğıt paraların geri dönülmez biçimde çöküşü, yalnızca (ya da temelde) Amerikan gücünün ya da Amerikan sınai üretkenlik artışlarının çöküşüne bağlı değildir. Bunlar, sistemin giderek patlayıcı hale gelen iç çelişkilerine çözümler, hatta geçici, alelusul çözümler bulmaya çalışmak için kapitalizmin enflasyonu kullanma ihtiyacına bağlıdır. Son otuz yıldaki sürekli borç patlaması (savaş sırasında kamu borçları patlaması, savaştan bu yana da ABD'de ve Batı Almanya ve Japonya'da kamu borçları patlamasından daha fazla özel kesim borç patlaması) olmaksızın herhangi bir yeni genişleme uzun dalgası asla olmazdı. Ama bu sürekli borç patlaması, uluslararası kapitalist eko-

nominin bütününde, dünya çapında bir fenomen olarak sürekli enflasyonun ana kaynağıdır. Profesör Dupriez'e göre, on ana emperyalist ülke için 1945(8)-71 döneminde üstel büyüme hızları altın rezervlerinde yüzde 1,4; döviz rezervlerinde yüzde 3,7 ve özel sektöre mevduat bankalarınca verilen kredilerde yüzde 11.6'dır[16]. Az ve öz olarak söylersek, kapitalizm her ne kadar I. Dünya Savaşı'ndan önce (dış faktörlerden başlangıçta kesin bir darbe aldıktan sonra bile) kendi iç gücünden dolayı uzun bir depresyon döneminden çıkabiliyorduysa da, bunu I. Dünya Savaşı'ndan ve 1929-32 gerilemesinden sonra artık yapamazdı. Yeni bir uzun vadeli genişlemeye atılmak için onun artık sürekli enflasyon, artan devlet müdahalesi, sürekli silahlanma vb. yapay uyaranlara ihtiyacı vardı.

Bu anlamda, sterlinin çöküşünün kökleri, I. Dünya Savaşı öncesi sistemde kapitalizm için genelde iyi iş gören bir uluslararası para sistemi çerçevesindeki kendi yükselişinin koşullarında yatmıyorduysa da, doların çöküşünün kökleri bizzat kendisinin II. Dünya Savaşı'nın hemen öncesi ve sonrasındaki yükselişinin koşullarında yatmaktadır. Doların çöküşünün kökleri, kapitalist bir çöküş çağındaki kapitalist genişlemenin genel koşullarında yatmaktadır. Görece duraklama uzun dalgasının (1914-39) aşıldığı koşulların kendisinde yatmaktadır. Onun bu çöküşü bir başka deyişle, 1940(48)-68'deki genişleyici uzun dalga ile daha önceki genişleyici uzun dalgalar arasındaki temel bir farkı yansıtır. Yalnızca şimdiki depresyonun köklerini anlamak için değil, aynı zamanda kapitalizmin bu depresyonu gelecekte hangi yol yordamla aşabileceğine ilişkin kestirimlerde bulunmak için de bu farkı anlamak zorundayız. Bütün bu sayıp döktüklerimiz, her uzun dalganın kendi tarihsel çerçevesi içinde özgüllüğüne açıkça işaret eder ve bunlar haddinden fazla ince ve haddinden fazla mekanik benzeşimlere karşı bizi uyarmalıdır.

1940'tan beri yaşanan evrensel enflasyon, kapitalist üretim tarzının patlayıcı iç çelişkileriyle ve bu çelişkilerin iktisadi büyüme üzerindeki (1914-39 döneminde açıkça gözüken) kesin frenleyici etkilerini bertaraf etmekte sistemin çeyrek yüzyıl boyunca kullandığı araçlarla nasıl bir bağlantı içindeydi?

Bizim görüşümüze göre (bunu bütün Marksistler paylaşmıyorsa da Marx'ın kendi görüşlerine en çok uyanın bu görüş olduğunu ispat edebiliriz) kapitalizmin iç çelişkileri (ki bunlar kapitalist büyümede, ge-

nişletilmiş yeniden üretimdeki herhangi bir yavaşlama veya çözülmenin kökleridir), üretim alanında ve dolaşım alanında bulunmalıdır. Marx'ın *Kapital*'in ikinci cildinde öylesine açık bir biçimde belirtmiş olduğu üzre, yeniden üretim, üretim süreciyle dolaşım sürecinin birliğidir. Bu çelişkiler, toplumun üretim kapasitesinin gelişimi ile "nihai tüketiciler"in satınalma gücü arasındaki artan aykırılık (bu aykırılık, bütün temel hareket yasalarının sonucu olarak sistemin kendi içinde vardır) veri alındığında, sermaye birikimi oranını yüksek tutmada (ortalama kâr oranının düşme eğiliminden kaynaklanan) artan güçlükler ve büyüyen üretilmiş metalar yığınını satmada (ya da aynı kapıya çıkan bir ifadeyle, mevcut meta üretim kapasitesini bütünüyle kullanmada) artan güçlükler şeklindeki biribiriyle bağlantılı fenomenlerdir.

Burada (aşırı birikim krizi kuramlarının savunucuları ile eksik tüketim krizi kurumlarının savunucuları arasındaki klasik karşıtlığı aşan) bu kriz kuramının neden Marx'ın kendi yazılarına en çok uyan, mantıksal olarak en tutarlı olan, sanayi kapitalizminin 1826'dan bu yana tanık olduğu yirmi bir gerçek aşırı üretim krizini en iyi açıklayabilen kuram olduğunu göstermeye girişemeyiz. Şunu belirtmekle yetinelim ki, bize göre, her aşırı üretim krizi, aynı anda hem bir aşırı sermaye üretimi krizi hem de bir aşırı meta üretimi krizidir. Tabii ki bu tezin ikna edici olması için, bu iki krizin birbiri üstüne tam olarak binişi ayrıntılı olarak açıklanmalıdır. Burada yerimiz bunu göstermeye elvermiyor. Bu nedenle okuyucumuzun iznine sağınarak bunun ispatlanmış olduğunu varsayıyor ve buradan hareketle, bu varsayım ışığında enflasyonun (borç enflasyonu, kredi enflasyonu, banka parası enflasyonu) işlevini incelemeye geçiyoruz.[17]

Michel Aglietta, tekellerin "güdümlü" fiyatlarından yola çıkan ve banka parasının sürekli genişlemesi yoluyla toplam para arzının, "para miktarı"nın merkez bankaları ve hükümetlerin de suç ortaklığıyla sürekli enflasyonuna götüren somut mekanizmaların işleyişini inandırıcı biçimde göstermiştir. Biz de *Geç Kapitalizm*'de benzer bir analiz sunduk ve Andre Gunder Frank da yeni çıkacak kitabında böyle bir yaklaşım getiriyor[18]. Burada mekanizmaları açmaya gerek yok. Üstünde durulması gereken şey, bu olguların sistemin topyekün ihtiyaçlarıyla olan bağlantısıdır (yani çöküş halindeki kapitalizmin, iki savaş arası dönemde kendilerini iyiden iyiye hissettiren güçlü duraklama eği-

limlerini geçici olarak aşma da bu fenomenlerin işlevidir).

Kredi enflasyonu, savaş sonrasındaki uzun "boom"u kamçılamada ikili bir rol oynamıştır. Yaygın bir geniş pazar yaratmış, bu pazar tayin edici kapitalist ülkede (ABD'de) iki kilit üretim alanında (otomobil ve konut) toplam satışların önemli bir oranını karşılamıştır. Marksist formülasyonu kullanarak söylersek, artıkdeğerin "gerçekleştirilmesindeki bu güçlük" şu olguda görülebilir: ABD'de birikmiş toplam özel borçlar 1945'te ulusal gelirin yüzde 75'i iken 1956'da ulusal gelirin yüzde 100'üne, 1970'te yüzde 150'sine ulaşmıştır ve 1980'de de yüzde 175 dolayında olacaktır[19].

Bununla eşanlı olarak, kredi enflasyonu, firmaların kendilerine mal ettikleri artıkdeğer miktarlarının çok üzerinde genişlemelerini (yani giderek ağırlaşan borç yükü altında genişlemeyi) mümkün kılmıştır. Bu bakımdan da bazı göstergeler çok çarpıcıdır[20]. Ve her ne kadar bu eğilim 1975 resesyonu sonrasındaki gelişmelerce bir ölçüde azalmışsa da (kâr kütlesinde büyük bir artış olması ama buna, borç oranını geçici olarak azaltabilecek orantılı bir yatırım artışının eşlik etmeyişi) bu, tarihse bir eğilim olarak kalacaktır.

Bir İngiliz devlet adamının ünlü deyişini başka sözlerle ifade edersek: II. Dünya Savaşı'ndan sonra uluslararası kapitalizm, bir borç denizinde genişlemeye doğru yüzüyordu. Bir kez daha belirtelim ki, bu, iş hayatındaki sahtekârlıkların ya da demogog politikacıların irrasyonel bir kararı değildi. Mevcut iktisadi koşullar ve toplumsal ve siyasi güç ilişkileri veri alındığında, kapitalizm için tek çıkar yoldu.

Business Week, tüm Amerikan ekonomisini bir borç ekonomisi olarak nitelemede duraksama göstermemiştir. Gerçekten de 1978 sonunda toplam Amerikan borçları (1946'daki 500 milyar dolar ve 1960'daki 1 trilyon dolara karşılık) hemen hemen 4 trilyon dolara yükselmişti. Bu büyüme, GSMH'daki büyümenin devamlı olarak üzerinde olmuştur. Toplam kamu ve özel borçlarının 1968-73 döneminde yüzde 13,5 dolayında olan yıllık büyüme hızı 1974-75 resesyonu sırasında yavaşlamış daha sonra 1976-1978 toparlanma sırasında yüzde 14,2 gibi yeni bir yüksek noktaya ulaşmıştır. Ve her ne kadar şirket borçlarının yıllık artış hızı yüzde 15,6'dan yüzde 12'ye düşmüşse de, tüketici borçlarında bu artış hızı yüzde 12,6'dan yüzde 16,4'e, konut ipotekleride ise yüzde 11,5'ten yüzde 14'e çıkmıştı. 1978 sonunda toplam tüketici borçları 1.2 trilyon dolarlık şaşırtıcı bir meblağa ulaşmıştı. Bu

rakam, 1969'daki miktarın üç katıdır[21].

Bu fenomen, her ne kadar öteki başlıca emperyalist ülkelere oranla, kabul edildiği üzre, ABD'de daha belirgin ise de, ABD ile sınırlı değildir. Muhafazakâr para politikalarıyla ünlü Batı Almanya'da bile iki yıl içinde (1977 ve 1978) özel borçlarda 764 milyar DM'dan 927 milyar DM'a bir yükseliş görüldü (yani %20'lik bir artış ki 1978'in son çeyreğinde %28'e kadar çıkmıştı). [22]

Bu sözkonusu gelişmenin "hayali" ya da yapay bir genişleme olduğu ve 1940(48)-68 genişleyici uzun dalgasının, yükselen kapitalizmin klasik genişleyici uzun dalgalarıyla herhangi bir biçimde karşılaştırılamayacağı anlamına mı gelir? Tabii ki hayır.

Cambridge'de o denli güçlü biçimde temsil edilen Keynesçiler ve onların esinledikleri liberal-burjuva ve reformist işçi politikacıları, genişleyici dalga sırasında sistemin ulaştığı başarılara gururla işaret ettikleride, gerçekten de inkâr edilmez bir puan almaktadırlar. Maddi üretimde (ve yalnızca silah, zehirli ve yararsız malların üretiminde değil) muazzam bir atılım olduğundan, emek üretkenliğinin belirgin ölçüde artığından, iki savaş arasındaki döneme oranla emperyalist ülkelerde istihdamın belirgin ölçüde yüksek olduğundan, Batı'da nüfus kitlesinin yaşam düzeyinin önemli biçimde yükseldiğinden, dolayısıyla gerçek toplumsal ilerlemeyi temsil eden birçok önemli toplumsal reformun (örneğin İngiltere'de ulusal sağlık hizmeti, çoğu emperyalist ülkede genelleşen ücretli tatiller ve sosyal güvenlik sistemleri) işçilerce kazanılabildiğinden hiç kimse ciddi biçimde şüphe edemez. Ve eğer yarı sömürge ve sömürge ülkelerdeki halk kitleleri bu reformlardan yararlanmadıysa, onların 1920'lerde ve 1930'larda Batı'da kitlesel işsizlik olduğu zamanki hayatlarının şüphesiz ki daha mutlu olmadığı söylenebilir.

Öyle ki savaş sonrasındaki genişleyici uzun dalga, Marksist (yani materyalist) ölçütlerle (maddi üretim, emek üretkenliği, dünya ihracatı) ele alındığında, hayali olmayıp gerçek bir dalgadır. Maddi üretimde güçlü bir büyüme olmuştur. Dünya pazarında, ortalama kâr oranındaki bir yükselişten ileri gelen güçlü bir genişleme olmuştur. Sürekli enflasyonun işlevi bu yükselişi oluşturmak değildi (parasal fenomenler yalnız başlarına bunu asla başaramazdı); onun işlevi, genişlemenin özünde var olan çelişkileri bütün bir dönem boyunca aşmak ya da azaltmaktı (yani genişlemenin ömrünü uzatmak ve bu çe-

lişkilerin keskin bir kârlılık krizi ve keskin bir aşırı üretim krizinde patlayacağı kıyamet anını ertelemekti). Bu anlamda, enflasyonun (yani kredi enflasyonunun), uzun dalga zaman süresi çerçevesinde oynadığı rol, Marx'ın sanayi çevrimi ya da iktisadi dalgalanma içinde krediye atfettiği rolün tamamen aynısıdır:

Eğer kredi sistemi aşırı üretimin ve ticarette aşırı spekülasyonun ana kaldıracı olarak gözüküyorsa, bu yalnızca, bizzat doğası gereği esnek olan yeniden üretim sürecinin burada en son sınırlarına kadar itilmekte olduğundan dolayı; toplumsal sermayenin büyük bir bölümünün, ona sahip olmayan ve dolayısıyla kendi mülkiyetinin sınırlarını kafasında sürekli ürkerek tartan bir özel mülk sahibinde görülmeyecek bir pervasızlıkla hareket etmeye hazır kişilerce kullanılmakta olduğundan dolayı böyledir.[23]

Von Hayek ve Viyana okulu, sürekli "ılımlı" enflasyonun yığılmalı uzun vadeli kaçınılmaz yan ürünleriyle ilgili olarak "Biz size böyle olacağını söylemiştik!" iddiasında bulunurken [24], şu bariz itiraza cevap verememektedirler: 1929-32 gerilemesini aşmada sizin ilaçlarınız başarısız kaldı ve hiçbir yerde de sonuç vermedi. En azından ılımlıca enflasyonist teknikler, bir çeyrek yüzyıllık hızlı büyümeyi sağlamak üzere bu gerilemeyi geçici olarak gerçekten de aşmıştır oysa.

O halde bir sonraki dönüm noktası nasıl ortaya çıktı? Enflasyon, kapitalist genişlemenin iç çelişkilerini neden ilanihaye aşamazdı? 1940(48)-68 genişleyici uzun dalgasının sonunu hangi kesin iktisadi çelişkiler belirledi?

Herşeyden önce, genişleyici uzun dalganın tümü boyunca, kapitalist üretim tarzının temel hareket yasalarından biri kendini ortaya koymayı sürdürdü. Sermayenin organik bileşiminde devamlı bir yükseliş vardı.

Bunun iktisatçılar arasında, özellikle Marksist olmayan iktisatçılar (yalnız onlarla da sınırlı değil) arasında büyük bir ihtilaf konusu olduğu gerçeğinin iyice bilincindeyiz. Memnuniyetle teslim ederiz ki sermayenin organik bileşimindeki bu yükseliş, özellikle genişleyici uzun dalganın ilk bölümü sırasında, üçüncü teknolojik devrimin (yani yarı otomasyonun) bizzat tanımından çıkacak olandan daha az belirgindi. Unutmamalı ki insangücünün yerini sırf fiziksel olarak makinelerin alması (ki kapitalist sanayileşmenin, özellikle son aşaması olan yarı otomasyonun genel bir karakteristiğidir), marksist analizin

kavramları çerçevesinde, sermayenin organik bileşiminin yükselmesinin doğru bir göstergesi değildir. Sermayenin organik bileşimi kavramı (teknik bakımdan önceden belirlenmiş ilişkilere bağlı) değer ilişkileriyle ilgilenir, fiziksel niceliklerle değil. Dahası bu kavram, sanayideki ücret ödemelerine (değişken sermayeye) kıyasla teçhizatın değerini değil, cari kullanımdaki teçhizatın fiyatı ile *hammaddelerin ve enerjinin maliyetleri toplamının* ücretlere oranını dikkate alır.

Bir başka güçlük de, Marksist iktisat kuramı açısından, ulusal ücret ödemelerinin bütününün değil, yalnızca üretken emek ücretlerinin hesaba katılması gerektiği olgusudur. Bu nedenle sermayenin organik belişimindeki yükselişin, GSMH'dan başlayarak, toplam bir esas üzerinden istatistiki olarak doğrulanması olanaksızdır. Bunu sanayinin bütününe ilişkin istatistikler temelinde doğrulamak daha kolay, sanayinin herbir ana dalına ilişkin ayrı istatistiklerle yapmak çok daha kolaydır.

Geç Kapitalizm'de meslektaşlarımızı bugüne değin henüz yapılmamış bir açıklamaya davet etmiştik. Sermayenin organik bileşiminin yükselme eğiliminin geçerliliğini inkâr edenler, buyursunlar, bugünkü emek maliyetlerinin toplam maliyetler içindeki payı, yetmiş beş, elli ya da kırk yıl öncesine göre daha yüksek olan tek bir sanayi dalı örneği versin. Bu yönde genel bir eğilim keşfetmek bir yana, böyle bir örnek bulmak zor olacaktır Yoksa yarı otomasyonun emek tasarrufuna yönelik teknik ilerlemeden başka ne amacı vardır ki?[25]

Son zamanlarda Fransız telefon ve telekomünikasyon sanayiinde teçhizat üretiminin geleceğine ilişkin iki rapor yayınlandı. Her ikisi de, yeni kuşak telefon santrallarının yapımı için, eğer yeni santrallar yarı elektronik olursa yüzde 50, tümüyle elektronik olursa yüzde 80 daha az iş saati gerekli olacağına işaret etmekteydi.[26] Son zamanlarda ABD'de de aynı sanayi için benzer rakamlardan söz edilmiştir. Üçüncü teknolojik devrim sürdükçe tek tek her sanayi dalında böylesi değişmeler meydana gelmiştir ve gelmektedir. Emek maliyetlerinin toplam maliyetler içindeki payının verili bir düzeyi başlangıç noktası olarak alındığında, bu değişmelerin sermayenin organik bileşimini değiştirmemesi, ya gerçek saat ücretinin birkaç yıl içinde iki katına veya beş katına çıkmak zorunda kalacağını ya da ücretlerin aynı sürede daha yavaş artması (belki %50 ya da %100) halinde hammaddelerin ve yeni teçhizatın gerçek maliyetlerinin belki de yüzde 25 veya yüzde 40 gibi mutlak bir düşüş göstermek zorunda kalacağını

ima eder. Açıktır ki böylesi varsayımlar tümüyle gerçek dışıdır ve bunlar, önümüzdeki on yıl içinde olacaklar bir yana, son on-on beş yıl içinde herhangi bir gerçek sanayi dalında olup biten şeylere de karşılık düşmemektedir. Sadece bir örnek vermek için yarı-iletken sanayiini ele alalım. 1960'ların sonunda hâlâ iyice pahalı olan yongalar / "chip"ler/, 2 milyon dolara mal olan bir fabrikaca üretilebilmekteyken bugünün pahalı olmayan yongalarını minimum bir kârlılık düzeyinde satabilecek bir fabrika inşa etmek için 50 milyon dolar gerekmektedir[27].

İkinci olarak, daha önce de belirttiğimiz üzere, başı çeken firmalara devasa teknolojik rantlar (aşırı kârlar) garanti eden *başlamakta olan* bir teknolojik devrimin ve yeni sanayi dallarının ortaya çıkışının özgül koşulları, teknolojik devrim yaygınlaşmaya başlayınca yavaş yavaş söner. Genelde, kapitalizmin tarihinde, genişleyici bir uzun dalgadan duraklayan bir uzun dalgaya geçiş, yeni tekniklerin devrimci uygulanışından bunların genelleşip bayağılaşmasına /vülgerleşmesine/ böylesi dönüşlerle iç içedir. Tipik "yeni" ürünlerin fiyatları, kitlesel üretimin ve rekabete geçişin etkisiyle düşmeye başlar.

Bilgisayar sanayii bu eğilimin gayet güzel bir örneğidir. Lambalı bilgisayarlardan transistörlü bilgisayara ve daha sonra silikonlu entegre devrelere uzanan evrim, maliyetleri, özellikle seri üretim sonucunda muazzam ölçüde düşürmüştür. 1965-1971 arasında maliyetler öyle çok düştü ki her devre işlevi (bir transistör) başına ortalama fiyat 2 dolardan 3 sentin altına indi. Almanya'da fiyat düşüşü daha belirgindi (1965'te transistör başına 0.002 DM'a). İlk Amerikan bilgisayarının (1943'te 2 milyon dolara mal olan ENİAC'ın) bütün işlevleri bugün maliyeti 50 ila 500 doları geçmeyen mikro bilgisayarlarca yerine getirilebilmektedir.[28]

Üçüncü teknolojik devrimin mikroişleyiciler /mikroprosesörler/ aracılığıyla bu bayağılaşmasının /vülgerleşmesinin/ bir sonucu olarak[29], IBM'in bilgisayar alanındaki tekeli ve bu temele dayanarak elde ettiği devasa teknolojik rantlar ikili bir tehdit altındadır: bir yandan mikroişleyiciler alanında başı çekmeye başlayan yeni Amerikan rakipleri (örneğin Texas Instruments, Control Data, Honeywell-Bull, Burroughs, Intel ve Amdahl) ve öte yandan IBM'i kendi alanında (yani yeni kuşak büyük bilgisayarlarda) yenmeye hazırlanan Japon tekeli Fujitsi ile Alman çokuluslusu Siemens'in yakın işbirliği içinde yü-

rüttükleri ortak saldırı[30]. Bunların başarılı olup olmayacağını ilerde göreceğiz ama bunun şiddetli fiyat rekabeti yoluyla aşırı tekel kârlarının aşınmasına yol açacağı kesin gibidir. ABD'de Wall Street böylesi bir aşınmayı zaten öngörmüştür, çünkü IBM hisse senetlerinin fiyat/kazanç oranı 1960'larda 30/1 iken günümüzde 13/1'e düşmüştür. Yapılan hesaplara göre Batı Almanya'da ortalama bilgisayar fiyatları 1971 ile 1977 arasında yüzde 11,5 gibi mutlak bir düşüş göstermiştir ve (genelde mamul malların fiyatlarındaki yükseliş hesaba katıldığında) görece düşüş de yüzde 54,9 kadardır[31].

Bu devasa teknolojik rantların düşüşüyle birlikte, ortalama kâr kütlesi ikili bir tehdit altında kalmıştır. Şimdi artık bu "yenilik"/ "innovation"/ ürünlerinin değerini belirleyen, üretkenliği en düşük firma değildir -bu firmanın üretimi ve pazarlama koşullarının "normallaşmiş" olduğu ve aşırı kârlar hâlâ gerçekleştiği sürece bu kârlar artık giderek daha az üretken olan firmaların zararına olarak gerçekleşirler(yani bundan böyle toplam kâr kütlesini artırmazlar). Aynı zamanda 1965'ten başlayarak yenilik hızındaki bir gerilemeden ve kişi başına milli gelirin bir bölümü olarak devrimci "enformasyon" (sibernetik) harcamalarının duraklamasından söz edilebilir[32].

Yeniliklerin hız ve etkisindeki bu gerileme için birçok neden sayılabilir. Birçok kaynaklar buna işaret etmektedir. Kimya sanayiiylei ilgili olarak *The Economist*'ten alıntı yaparsak:

> Teknoloji bir düzleme varmıştır. Yeni büyük plastikler elde etmek üzere yeni molekül bileşimlerinin oluşturulduğu öncülük günleri geride kalmıştır. Üzerinde çalışılabilecek yalnızca daha zor molekül zincirleri kalmıştır ve yüksek kazanç vaadleri zayıflamıştır. Gerçi petrol ve doğal gaz, bitkisel hammaddelerden kimyasal maddeler üretmenin kârlı olacağı günü yaklaştırmaktaysa da sönükleşen petrokimya patlamasının yakın gelecekte yerini alacak birşey yoktur. Sanayi, biyokimyasal ve genetik tekniklerin uygulamaları üzerine düşünmeye başlamaktadır. Ama örneğin sentetik proteinlerden ve sentetik maddeler yerine doğal maddeler kullanarak hazırlanan ilaçlardan elde edilen ilk sonuçlar ümit kırıcıdır. Sanayiyi dönüştürecek yeni bir büyük itkinin ortaya çıkması 10-20 yıl sürecektir.[33]

Bu, ne yalnızca ne de esas olarak bilimsel bilgi yokluğu, icat yokluğu sorunu değildir. *The Economist*'in haklı olarak vurguladığı gibi, bu, bir kârlılık sorunu, gerek gelecekteki piyasa ve gerekse kâr beklentilerine ilişkin genel sosyoekonomik ortam sorunudur. İcatların ardından yenilikler gelmesi için, seri üretim imkânına (yani yenileştirici

/innovating/ metaların hızlı yayılmasına), maliyetlerde önemli düşüşler (üretkenlik kazançları) eşlik etmelidir. Bu nedenle, iktisadi büyümedeki genel yavaşlamanın sonucu olarak, icattan yeniliğe geçiş daha zorlaştığı (yani daha az kârlı olduğu) ve köklü biçimde yeni olan teknikler ve ürünlerin yayılması daha rizikolu hale geldiği zaman, teknik ilerleme yavaşlar gözükebilir.[34] Burada kilit rolü oynayan yine kârlılıktır. Talebin hızla genişlediği zaman bile, eğer kâr oranı düşmekteyse, sermaye yatırımları durgunlaşır. ABD'deki yarı-iletken sanayi bunun kanıtıdır. Büyük (ve artan) bir yonga /chip/ açığı bulunmasına karşılık üretim kapasitelerini hızla artırıcı yeterli sermaye yatırımı yapılmamaktadır; çünkü son beş yılda bu sanayideki hisselerin ortalama kazancında yüzde 31'lik bir düşüş ve vergi öncesi kâr marjlarında yüzde 18'lik bir azalma olmuştur.[35]

Aynı şekilde, tekellerin rolü ve stratejisi de bu durumdan ayrı tutulamaz. Bir önceki dalga sırasında gerçekleştirilen devasa sermaye yatırımlarının (örneğin nükleer enerji ve nükleer santral teçhizatının) önce tümüyle amortismanını sağlamak ihtiyacı, rakip sektörlere (örneğin güneş enerjisi) aynı miktarda sermaye harcamasının hızla aktılabilmesini iyice ihtimal dışı kılar.[36]

Üçüncü olarak, sermaye devri hızında daha öte artışlar giderek zorlaşmıştır. Telekomünikasyondaki devrim, büyük meblağların yalnızca birkaç saniye içinde New York'tan Tokyo'ya ya da Londra'dan Johannesburg'a naklini (barbarca ırk ayrımına ilişkin bütün vaveylaya rağmen hâlâ her gün cereyan eden bir şeydir bu) mümkün kılmıştır. Ama taşımacılık, mal satımı ve likid varlıkların dolaşımı gibi alanlarda daha öte bir ilerleme, on yılı aşkın bir süredir, kısmen teknik ama özellikle sosyoekonomik nedenlerden ötürü, giderek daha seyrek görülür hale gelmiştir; çünkü bunlar bizzat kapitalizmin doğasına bağlı kurumsal toplumsal engellere -özel mülkiyet, burjuva (yani iyice eşitsiz ve sınıfçı) bölüşüm normları ve ulus-devletin varlığını sürdürmesi- çarpmaktadırlar.

Dördüncü olarak, hızlanmış büyümenin yaşandığı uzun dönem, bir yandan sabit sermaye teçhizatının ve tüketim mallarının üretim kapasitesinin artış hızı ile öte yandan hâlâ doğal koşullara daha yakından bağlı ve dolayısıyla daha az esnek olan hammadde sektöründeki üretim kapasitesinin artış hızı arasında orantısızlığın büyümesi koşullarını yaratmıştır. Bunun bir sonucu olarak, yaklaşık yirmi yıldır (1952-71)

nisbi hammadde fiyatlarında cereyan etmekte olan düşüşü, sınırları belli olmayan bir dönem boyunca sürdürmek olanaksız hale gelmişti. Bu bakımdan gerçek dönüm noktası 1972 yılıydı, yoksa Yom Kippur savaşı ertesinde petrol fiyatlarının artışı değil. Hammadde ve enerji fiyatlarının mamul mal fiyatlarıyla ilişkisindeki bu tersine dönüş, aynı zamanda emperyalist ve yarısömürge burjuvazileri arasındaki değişen güç ilişkileriyle de bağlantılıdır; burjuvaziler arasında, yarısömürge burjuvazisinin emperyalizme bağımlılık koşullarını etkilemeyen bu değişmiş güç ilişkileri, ulusal kurtuluş hareketlerinin yirmi beş yıllık yükselişinin bir yan ürünüdür. Ama bütün bu faktörler kuşkusuz ki sanayi sermayesinin ortalama kâr oranı üzerinde ters bir etki yapmıştır.

Yeterince garip bir biçimde W.W. Rostow, yarısömürgelerin hakim sınıfları lehine artıkdeğerin dünya çapındaki bu sınırlı yeniden bölüşümünde, iktisadi büyümenin yeni bir uzun vadeli *yükselişinin* kaynağını görmüştür.[37] Bu yeniden bölüşümün boyutlarının iyice abartılmış olduğu gerçeğini (OPEC ülkelerinin net kazançları, petrol ihraç etmeyen yarısömürge ülkelerin hâlâ muazzam ölçülerdeki net kayıplarıyla karşılaştırılmalıdır) ve kârların (petrol rantları) gerçek yeniden bölüşümü ile yarısömürge ülkelere yönelik artan kredileri (bunlar artan borçlara, artan borç yüküne ve dolayısıyla, orta vadede, dünya pazarında satınalma gücünün azalmasına değilse bile duraklamasına yol açarlar, hiçbir biçimde artmasına değil) birbirine karıştırmamak gerektiği düşüncesini bir kenara bırakalım. Rostow'un yaklaşımındaki başlıca zayıflık, hammadde fiyatlarındaki görece artışın kâr oranı üzerindeki etkisini hesaba katmayışıdır. Bu topyekün etki olumsuzdur. Daha pahalı hammaddeler ve enerji maliyetleri, sermayenin organik bileşiminin daha yüksek olması demektir ve öteki herşey aynı kalmak koşuluyla, ortalama kâr oranının daha düşük olması demektir. Bu düşük kâr oranı, hammadde sektörüne yatırılmış sermayeye (örneğin büyük petrol tekelleri) düşen daha yüksek kâr oranıyla dengelenemez -şu şartla ki bu sermaye, yatırılan toplam sermayenin büyük bir bölümünü (%50 dolayında) oluşturmuyorsa; ki durum hiç de böyle değildir.

Kapitalist ekonomi çerçevesinde hammaddelerle mamul mallar arasındaki ticaret hadlerinin uzun vadeli tersine dönüşünün tek olumlu etkisi, alternatif hammaddeler ve enerji kaynakları arayışını kamçılamasıdır (yani yenilikten yanadır). Ama bunun ulaşabileceği bo-

yutlar ve büyüme hızında genel trendi nasıl etkileyeceği, yine görece kârlılığa bağlıdır. Alternatif hammadde ve enerji kaynakları alanlarındaki yatırım, önemli fazla kârlara (ortalama kâr oranında belirgin bir yükselişe yol açacak derecede kârlara) yol açma vaadi veriyorsa ancak; hammadde fiyatlarındaki yükselişin dolaylı etkisinin uluslararası kapitalist ekonominin büyüme hızında topyekün bir yükselişten yana olması beklenebilir. Ama alternatif teknolojilerde böylesi aşırı kârlar hiç de gündemde değildir -en azından kısa ya da orta vadede ve yeterli miktarlarda. Tam tersine, alternatif enerji kaynakları, pahalı petrolden hâlâ çok daha pahalıdır. Öyle ki Rostow'un analizi hatalı görülmelidir. Bu analiz, uluslararası ekonominin 1970'lerdeki artan değil, düşen büyüme hızlarıyla belirlenen gözle görülür hiçbir trendine açıkça karşılık düşmemektedir.[38]

Tablo 3.1. *Kapasite Kullanımı*

"Boom"		Resesyon	
Yıl	%	Yıl	%
1966	92	1967	78
1968	86.5	1971	75
1972	78.5	1975 (mart)	65

Kaynak: Bkz. Mandel, E. *The Second Slump*, Londra, 1978 s. 26

Beşinci olarak, genişleyici tüm uzun dalga boyunca potansiyel aşırı üretim (yani üretim kapasitesindeki gelişmenin, nihai tüketicilerin satınalma gücündeki artışı geçmesi) düzenli biçimde oluşup, gelişmekteydi. Bunun en iyi göstergesi, Amerikan sanayiinin, her çevrimsel "boom"un doruğunda ve de her çevrimsel resesyonun en alt noktasında, kapasite kullanımının düzenli biçimde düşmesidir (Tablo 3.1) Ama sermaye kullanımındaki bu genel aşağı doğru trend[39], Tablo 3.2'de açıkça görüldüğü gibi, emperyalist ülkelerde çok daha genel bir eğilim olmuştur. Bu rakamlar hepten anlamlıdır; çünkü 1978 bir iktisadi toparlanma yılıydı; oysa 1964-73 ortalaması, birkaç resesyon dönemini de kapsar.

Tablo 3.2. *İmalat Sanayilerinde Kapasite Kullanımı (% olarak)*

	Yıllık Ortalama 1964-73	1978'in ilk yarısı
ABD	85.4	83.1
Japonya	92.6	85.8
Batı Almanya	86	80.8
Fransa	84.8	83.7
Kanada	88.1	85.4
İtalya	78.5	72.4

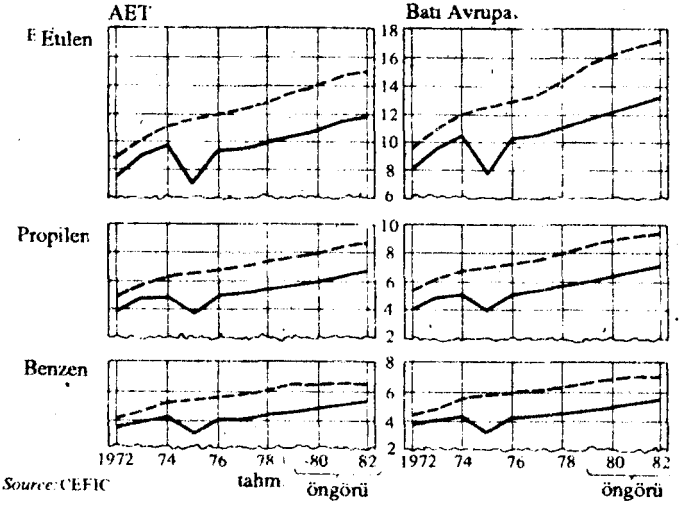
Kaynak: Verilerin alındığı yer *Perspectives Economiques de l'OCDE,* No, 24 Aralık 1978 s. 12.

Özgül sanayi dallarında bu kronik aşırı kapasite durumu özellikle belirgindir. İki örnek verelim: Çelikte, Ortak Pazar ülkeleri, krizin patlak vermesinden önce, 1980'de 185 milyon ton kadarlık bir satış bekliyorlardı. Gerçek satışlarsa muhtemelen 145 milyon tonun altında olacak. 1980'de çelik için kurulu kapasite 230 milyon tona göreydi. Beklenen satış düzeyi veri alındığında, kapasite fazlasında büyük budamalar planlanmaktadır. Başlıca kimyasal maddelere gelince, aşırı kapasite Şekil 6'da gösterilmiştir. Nükleer santral teçhizat yapımı sanayii de benzer bir aşırı kapasite sıkıntısı içindedir. Şekil 7'deki grafik, ABD'de 1965-75 döneminde kapasite kullanımındaki genel düşüşü belirtmektedir.

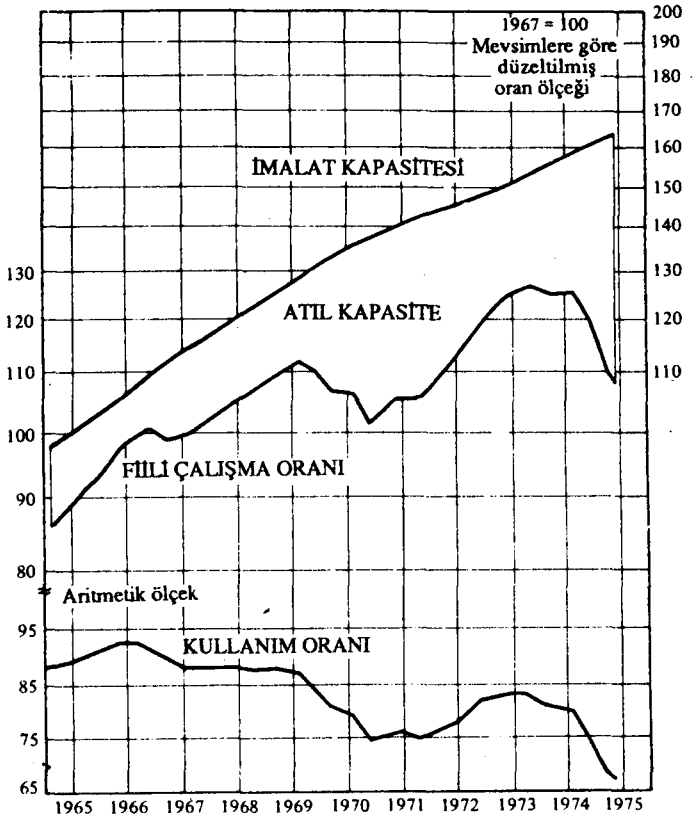
Yine bu çeyrek yüzyılda, tüketici borçlarının daha önce de belirttiğimiz düzenli artışı, aynı trendin daha az inandırıcı olmayan bir göstergesidir. Her iki faktörü birleştirdiğimizde bu, özellikle açıktır: Devamlı olarak artan borçluluğa karşın, on milyonlarca Amerikalı tüketicinin kazandıklarından devamlı olarak daha fazlasını harcamasına karşın ülkenin üretim kapasitesinin giderek artan bir bölümü boş yatmaktadır. Kitlesel işsizlik de, tüketim harcamasının, aşırı üretim kapasitesinin üstesinden gelebilecek bir yapıda hızlı bir genişlemesini frenlemektedir.

Altıncı olarak, daha önce sözü edilen bütün artan çelişkiler veri alındığında, bunların ortalama kâr oranı üzerindeki etkileri boş çıkarmak için (yani kârlılığın devamlı olarak aşınmasını önlemek için)

sermayenin elinde kalan tek araç, artıkdeğer oranını devamlı ve ağır biçimde artırmak olacaktı. Her ne kadar artıkdeğer oranında böylesi bir artış, Kesim II'de emek üretkenliğinin keskin bir yükselişinin (nisbi artıkdeğerin artması) bir sonucu olarak ve de genişleyici uzun dalganın yığılmalı etkilerinin yedek sanayi ordusu üzerinde ve işçi sınıfının kendine güveni ve örgütlenme derecesi üzerinde 1960'ların başlarından itibaren kendilerini duyurmasıyla birlikte, genişleyici uzun dalganın ilk bölümünde şüphesiz meydana geldiyse de (tıpkı bu artışın, uzun dalganın başlamasından önce meydana gelip, böylece, deyim yerindeyse, uzun dalganın yolunu açmış oluşu gibi), artıkdeğer oranındaki yükselişin hızını sürdürmek giderek güçleşti. Artıkdeğer oranındaki yükseliş, teknolojik değişiklik devrimci evresinin ve görece tam istihdamın sona ermesi gibi ikili bir engele çarpmaya başladı. Tam da sermayenin organik bileşiminin yükselişinin hızlandığı anda, artıkdeğer oranındaki yükseliş yavaşladı. Kâr oranındaki düşüş kaçınılmaz hale geldi.

Şekil 6. Kilit kimyasal madde sanayilerinde aşırı kapasite. The Economist'e göre (7 Nisan 1979).

Şekil 7. ABD'de kapasite kullanımının düşüşü (1967=100, mevsimlere göre düzeltilmiş oran ölçeği). Systems Dynamics National Project'e göre (yıllık rapor, 1976.s,5).

Yedinci olarak, artan gerçekleştirme zorlukları ve bununla birlikte düşen kârlılık koşullarında, enflasyonun, kıyamet saatini erteleme aracı olarak işlevi, ancak enflasyon dozları bir çevrimden ötekine yükselince sürdürülebilir. Ama deneyim kuramsal analizin kestirdiğini doğrulamaktadır: Belli bir enflasyon düzeyinden hareketle, sürekli hızlanarak seyreden enflasyon, iktisadi genişleme üzerindeki etkilerini

yok edici hale gelmektedir. Bu, birçok nedenden ötürü böyledir. Bu nedenlerden sözü özellikle edilmeye değer olanları şunlardır: geleceğe ilişkin çığ gibi büyüyen tepkiler, negatif "gerçek" faiz oranı, uzun vadeli yatırım projelerini, kâr hesaplamaları ve beklentileri açısından daha şüpheli (ve dolayısıyla daha zor) hale getirme eğilimi.

Sekizinci olarak, geç kapitalist firmanın tipik örgüt biçimi olarak çokoluslu şirketin devamlı büyümesi, sistemin çelişkilerinin genişleyici uzun dalga sırasında kısmen hafifletilmesine yarayan geç kapitalist devletin iktisadi müdahalesinin sınırlı verimliliğiyle, çevrime karşıt yöndeki iktisadi programlamayla ve başka birçok teknikle giderek çatışmaktadır. Yedinci ve sekizinci faktörleri (artan ve ulusal çapta farklı enflasyon oranları; çokuluslu şirketler karşısında ulus-devletin artan zayıflığı) birleştirirsek, aynı zamanda Bretton Woods para sisteminin çöküşünün daha aşikâr bazı teknik nedenlerini ve de bunun sonucunda artan uluslararası para anarşisini de analizimize katmış oluruz.

4. Özgül Tarihsel Dönemler Olarak Uzun Dalgalar

Kapitalist gelişmenin uzun dalgalarının Marksist kuramının bütün bu temel karakteristiklerini anahatlarıyla çizmişken artık nihai bir sonuç çıkarmak zorundayız. Uzun dalgalar sırf ampirik olarak gösterilebilir şeyler değildir. Uzun dalgalar sadece verili zaman süreleri için istatistiki ortalamaları temsil etmezler. Ünlü Kuznets uzun vadeli trendlerinde bariz bir biçimde var olan "resmi" /formel / ya da "görenekleşmiş" /"konvansiyonel"/ (yani son tahlilde keyfi) bir yan, uzun dalgalar için sözkonusu değildir. Uzun dalgalar, tarihsel gerçeklikleri, kapitalist üretim tarzının topyekün tarihinin kesin olarak ayırdedilebilir niteliklere sahip parçalarını temsil ederler. İşte zaten bu nedenden ötürü süreleri düzensizdir[1]. İçsel iktisadi faktörleri, dışsal / eksojen/ "çevresel" değişiklikleri ve bunların sosyopolitik gelişmeler (yani topyekün sınıf güçleri dengesinde ve kapitalistlerarası karşılıklı güç ilişkilerinde meydana gelen dönemsel değişiklikler, ciddi sınıf mücadelelerinin ve savaşların getirdikleri) yoluyla dolayımlanmasını / mediation/ özel biçimde dokuyuşuyla, bu uzun dalgaların Marksist açıklaması uzun dalganın bu tarihsel gerçekliğine bütünleşik/ entegre/ bir "tam" karakter verir.[2]

Uzun dalgaların bu tarihsel "tamlığının" olağanüstü bir doğrulanışı, bir dizi egemen (en azından, burjuva ideolojisi çerçevesi içinde egemen) ideolojik trendler ile bunların verili bir prizmadan yansıttıkları genel iktisadi gelişme trendleri arasındaki korelasyonda bulabiliriz.

1948-68'in bütün bir hızlanmış iktisadi büyüme dönemi boyunca, "büyüme iyimserliği", "güvenceye alınmış tam istihdam" ve "tek-

nolojik rasyonellik" anlentüsünün hem akademik iktisat ve sosyoloji dünyasında he de iktisat danışmanları ve iktisat politikalarına biçim verenler arasında nasıl hüküm sürdüğü dikkate değer değil midir? Ve genişleyici uzun dalgadan depresif uzun dalgaya doğru geçtiğimizde birden bire onca çok felaket ve "sıfır büyüme" tellalının ortaya çıkması çarpıcı bir rastlantı değil midir?

Emperyalist ülkelerde çeşitli hükümetlere öğüt vermek uğraşısı içindeki bilgili meslektaşlarımızın görüşlerine büyük ağırlık vermeye razıysak da, onların iktisadi gelişmede ve sınai üretim ve dünya ihracatı trendlerinde belirleyici dönüm noktalarını oluşturmadaki rollerini tabii ki abartamayız. Dolayısıyla şu sonuca varıyoruz ki, Keynesçi tam istihdam önceliğinden enflasyonla savaş monetarist önceliğine geçişi son tahlilde belirleyen, genişleyici uzun dalgadan depresif uzun dalgaya geçişti. İktisadi gerçekliği değiştiren şey, egemen iktisadi öğreti değil, egemen iktisadi öğretiyi değiştiren şey, iktisadi gerçeklikteki değişmeydi.

Ama yine, uzun dalgaların tam bütünleşik karakterini anlamak için, iktisadi gelişmenin ana trendleri ile iktisadi ve sosyopolitik ideolojinin ana trendleri arasına başlıca dolayımlayıcılar /mediatör/ olarak sınıf mücadelesinin zorunluluklarını katmak gerekir.

İkinci Dünya Savaşı ertesi dönemde Keynesçi ve Neo-Keynesçi fikirlerin genel kabullenilişi, hem kapitalist sınıfın sermaye ile emek arasındaki sosyopolitik güç ilişkilerine ilişkin belli bir takdirini hem de bu sınıf adına, sistemin genişleyici olanaklarının belli bir kestirilişini ifade ediyordu. Ortalamanın üzerinde seyreden uzun vadeli iktisadi büyüme çerçevesi içinde, tam istihdam politikaları, ılımlı ölçüde enflasyonist olmakla birlikte, pişmiş aşa su katmıyacaktı (yani kapitalist kârları esas olarak tehdit etmeyecekti).[3]

Akademik iktisadın anti-Keynesci karşıdevrime dönüş yapması, sürekli enflasyonun uzun vadeli tehditlerinin fazlaca gecikmiş bir tanınması değildi. Bu tehditler, Keynesçiliğin burjuva ve reformist hükümetlerin iktisat danışmanları arasındaki egemenliğini yitirişinden çok önce iyice bilinmekteydi. Akademik iktisattaki bu dönüş, enflasyonun kaçınılmaz hızlanmasının bile bir ürünü değildi esasta -gerçi bu hızlanma 1970'lerin başlarında kapitalist ekonominin kuramcıları ve uygulayıcıları arasında panik kabilinden tepkiler yaratmaya başlamıştı kuşkusuz. *Bu dönüş, esas olarak kapitalist sınıfın mücadele*

önceliklerinde temel bir yer değiştirme yapmasının bir ürünüdür.

Genişleyici bir uzun dalga sırasında, hızlı iktisadi büyüme koşulları altında ve uluslararası güç ilişkilerinde dünya kapitalizminin zararına olacak biçimde temel bir gerileme veri alındığında, kapitalist sınıf için öncelik, işçi sınıfını, tam istihdam ve sosyal güvenlik politikaları kilit rolü oynamak üzere, reformlarla satın almaktı. İktisadi genişlemenin kendisi, sistemin bu malları genellikle verebileceği maddi koşulları yarattı.

Ama genişleyici bir uzun dalgadan depresif bir uzun dalgaya geçtiğimizde artık tam istihdamı sağlamak, sefaleti ortadan silmek, sosyal güvenliği genişletmek, ücretlilerin gerçek gelirinde düzenli (mütevazi olsa da) bir artışı sağlamak mümkün değildir. Bu noktada, artıkdeğer oranında (yani sömürü oranında) güçlü bir yükseliş yoluyla kâr oranını yerli yerinde tutmaya uğraşmak birinci derecedeki öncelik haline gelir.

Akademik iktisat dünyasında monetaristlerin "anti-Keynesçi karşı devrimi", bu değişken önceliğin ideolojik ifadesinden başka birşey değildir. Kronik yapısal işsizlik uzun vadeli olarak sürdürülmeden, "bireysel sorumluluk duygusu" yerleştirilmeden (yani sosyal güvenlik ve sosyal hizmetlerde ciddi kesintiler yapılmadan), yaygınlaşmış kemer sıkma politikaları (yani gerçek ücretlerde duraklama ya da düşüş) olmadan, kâr oranının keskin, hızlı biçimde eski yerine oturtulması mümkün değildir: Artık revaçta olan iktisat düşüncesi budur.[4] Nesnel bilime yapılan bütün atıflara rağmen, bunun hiç de "bilimsel" yanı olmayıp kapitalist sınıfın acil ve uzun vadeli ihtiyaçlarına karşılık düşen bir sürü yanı vardır.

Profesör Heilbroner kapitalistler arasında canlılık ile ümitsizliğin birbirini ritmik biçimde izleyişini kaydetmiştir.[5] bizim bakış açımıza göre, bunlar, genişleyici bir uzun dalgadan depresif bir uzun dalgaya geçmenin nedenleri değil, sonuçlarıdır açıkça. Ama bir yandan bir uzun dalgadan ötekine geçiş ile öte yandan hiç de iktisatla sınırlı olmayan genel ideolojik ortam arasında da benzer bir karşılık düşme olayı kaydedebiliriz.

İki savaş arası dönemde, tipik duraklayıcı ortamıyla birlikte, Birinci Dünya Savaşı'nın ve Rus devriminin şoku altında, birçok emperyalist ülkenin, özellikle kıta Avrupası ve Japonya'nın aydınları arasında irrasyonelliğe ve mistisizme genel bir kayış vardı (Anglo-Sakson ülkelerinde bu trend tümüyle yok değilse de daha az belirgindi). Bu,

Birinci Dünya Savaşı öncesi dönemde hüküm süren rasyonalizme, doğa bilimlerine ve insanlığın ilerlemesine duyulan iyimser güven havasıyla keskin biçimde çelişiyordu. Aslında çoğu Avrupa ülkesinde ve Japonya'da, faşizm siyasal iktidarı ele geçirmeden çok önce, faşist ya da yarı-faşist öğretiler üniversite öğrencileri ve hatta üniversite profesörleri arasında hegemonyasını kurmuştu.

1948-68 döneminde bu trendin güçlü biçimde tersine dönmesi yaşandı. Önceki yıllarda insanlığın tanık olduğu muazzam felaketlere rağmen (Hitler ve Stalin, Auschwitz ve Hiroşima) yine bir iyimserlik havası, doğa bilimlerine güven, neredeyse sınırsız iktisadi büyümeye duyulan inanç hüküm sürerek, neredeyse insanlığın sınırsız ilerlemesine yöneldi. Bu hava içinde, sağ kanat ve aşırı sağ kanat güçleri üniversite düzeyinde her yerde geri çekilme içindeydi. Ve tarihsel faktörlerin bir bileşimi, 1960'ların Avrupa öğrenci kuşağına, üniversite tarihinde benzeri görülmemiş müstesna bir kitlesel sol ve pro-Marksist bir itki verdi.

Genişleyici uzun dalgadan duraklayıcı uzun dalgaya geçişle birlikte bu da yine değişmiştir. Fransa'daki "yeni düşünürler" birçok aydın çevrelerinde yine hüküm süren şüpheciliğe, irrasyonelliğe ve mistisizme doğru daha genel bir geri dönüşün bir örneğinden başka birşey değildir. Bu, hiç de "kıyıda köşede kalmış çılgınlar"la sınırlı değildir. Tam tersine, sosyal Darwinizmi, sosyobiyolojiyi, ırkçılığın ve toplumsal eşitsizliğin "bilimsel bakımdan" geçerliliğini akademik çevrelerde yenideni saygın hale getirmek için güçlü bir saldırı varlığını sürdürmektedir. Bu saldırı aynı zamanda burjuvazinin hakim siyasal partilerinin, muhafazakar ve hatta "liberal-muhafazakar" olanlarının bile iç çevrelerine derinine nüfuz etmektedir[6]. Bu saldırıya popüler "alt kültür"de astrolojinin ve "şeytancılığın" sadece iki çarpıcı örnek oluşturduğu[7] irrasyonel, insanı hor görücü, alçaltıcı trendlerin daha az güçlü olmayan bir yükselişi eşlik etmektedir; bu da yine 1930'ların başlarında Almanya'da ve öteki ülkelerde olup bitenlere çok benzeyen birşeydir.

Tabii ki bir yandan Avrupa'daki öğrenci hareketinin ve gençlik radikalizasyonunun iniş çıkışları ile öte yandan burjuva ideolojisi ve üniversitelerde egemen olan ideolojik trendler içinde meydana gelen bu belirgin kaymalar arasında mekanik bir koşutluk yoktur. Gençlik radikalizasyonunun nesnel temeli, uzun vadeli bir temelde işleyişini

sürdürmektedir. Kitle halinde gençlik işsizliği, ne pahasına olursa olsun işe girmeye razı olma baskısı, iş bulamama korkusu ve öylesine derinlemesine içinde bulundukları toplumsal krizin topyekün bir siyasal çözüme kavuşturulmasının gecikmesinden duyulan düş kırıklığı, konjonktürel olarak karşı yönde etkiler oluştursa bile, gençlik ve öğrenci radikalizasyonunun bu uzun vadeli temeldeki işleyişi sürmektedir.

Benzer biçimde, kapitalist teknolojide ve doğa bilimlerinin kapitalistçe kötü kullanımındaki risklere ilişkin artan şüpheyi, irrasyonelliğe, mistisizme, ümitsizliğe ve insan soyunu küçük görmeye yönelik genel geri çekilmeyle bir tutmak için hiçbir neden yoktur. Sosyalistler ve Marksistler 1950'ler ve 1960'lardaki sorumsuz "üretkenlikçi" / "Prodüktivist" / şiarı paylaşmazlar. Bu şiara yöneltilen birçok toplumsal eleştirinin haklılığı fazlasıyla kanıtlanmıştır. İnsanlığın şimdiki kuşağının önünde, gelecek kuşaklara insan uygarlığının yaşayakalması ve serpilip gelişmesi için gerekli önkoşulu oluşturan bir çevre ve doğal zenginlik stoku aktarmak gibi ortak bir sorumluluk bulunduğunu anlamak için, enerji ve hammaddelerin kaçınılmaz mutlak kıtlığına ilişkin Roma Kulübününkü türden kestirimleri kabul etmek zorunda değildir insan[8]. Ne de gitgide daha yararsız sonsuz çeşitlilikte metanın (giderek de büsbütün zararlı, hem çevreye hem de toplumsal bireyin sağlıklı gelişmesine zararlı metaların) sonsuzcasına artan üretiminin sosyalist bir ideale karşılık düşmediğini anlamak için sürekli çile çekme ve kemer sıkmanın yoksullaştırıcı yanlarını kabul etmek zorundadır insan. Böylesi bir üretim düpedüz, sermayenin sonsuzcasına artan bir metalar yığınında cisimlenen artıkdeğeri daha da büyük miktarlarda gerçekleştirme ihtiyacı ve açgözlülüğünü ifade eder.

Ama, kapitalist tüketim moledinin reddedilişi, kapitalist teknolojinin daha az kararlı olmayan bir reddedilişiyle birlikte, kendisine, sosyalist bir bakış açısıyla, makinelerin kurtarıcı potansiyelini (yani bütün insanları mekanik, kötürümleştirici, yaratıcı olmayan çalışma yükünden kurtarma olanağı, bütün bireyler için bütün temel maddi ihtiyaçlarının karşılanması temelinde insan kişiliğinin zengin gelişimini sağlama olanağı) kısıtlamayıp genişletecek olan alternatif teknolojiler uğruna etkin bir mücadeleyi temel almalıdır. İnanıyoruz ki, kişisel zenginleşme, hırs ve rekabetçi davranışı özendiren şeylerin sönüp git-

mekte olduğu bir toplumda bireylerin bu maddi ihtiyaçları bir kez karşılandı mıydı, ondan sonraki "büyüme", "maddi olmayan" üretimin ihtiyaçları (yoğunlaşacaktır. Daha fazla maddi şeyler edinmek ve biriktürmek eğilimine, ahlaki, ruhsal ve zihinsel ihtiyaçlar üstün gelecektir. Günümüz modalarının ışığında bu inançlar ne denli "gayri popüler" gözükse de, insan zekasının, insan biliminin, insan ilerlemesinin, insanın kendini gerçekleştirmesinin ve insan özgürlüğünün sınırsız yeteneklerine inanıyor ve böylesi özgürlükleri (ilk başta muhtaçlıktan azad olma ve aynı zamanda düşünce, yaratma, siyasal ve toplumsal eylem özgürlüğü) savunmayı, bunları insanlığa sözümona sağlayabilecek herhangi bir babayanlı/paternalist/ örneğe hiçbir biçimde bağımlı kılmıyoruz.

Ama bu çekinceler ne olursa olsun, genişleyici uzun dalgadan depresif uzun dalgaya doğru temel bir kayma ile burjuva ideologları arasında hüküm süren ruh halindeki daha az temel olmayan kayma arasındaki korelasyon, rastlantısal sayılamayacak kadar çarpıcıdır. Bu kaymanın anti-hümanist, anti-eşitlikçi ve anti-demokratik imaları yeterince uğursuzdur. Bunlar, depresif bir uzun dalga çerçevesinde uluslararası sermayenin daha az uğursuz olmayan uzun vadeli ihtiyaçlarıyla kenetlenirler.

Dolayısıyla uzun dalgaların, kapitalist ekonominin büyüme hızındaki salt ritmik iniş çıkışlardan çok daha öte birşey olduğu fikrini kabul edebiliriz. Uzun dalgalar, gerçek anlamıyla, belli tarihsel dönemlerdir. Aşağıdaki liste bunu açıkça göstermektedir.

1. 1789-1848: Sanayi Devrimi, büyük burjuva devrimleri, Napolyon savaşları ve sanayi malları için dünya pazarının oluşturulması dönemi: 1789-1815(25) "yukarı doğru" salınım; 1826-48 "aşağı doğru" salınım.
2. 1848-93: "Serbest rekabetçi" sanayii kapitalizmi dönemi: 1848-73 "yukarı doğru" salınım; 1873-93 "aşağı doğru" salınım (serbest rekabetçi kapitalizmin uzun depresyonu).
3. 1893-1913: Klasik emperyalizmin ve finans kapitalin civcivli günleri; "yukarı doğru" salınım.[9]
4. 1914-40: Kapitalizmin çöküş çağının, emperyalist savaşlar, devrimler ve karşıdevrimler çağının başlangıcı; "aşağı doğru" salınım.
5. 1940(48)-?: Dünya çapında, kapitalizmin aşılmasının tarihsel gecikmesinden ve işçi sınıfının 1930'lar ve 1940'lardaki büyük ye-

nilgilerindeni doğan ama aynı zamanda sistemin daha bir çöküşü ve ayrışması olgularıyla kol kola yürüyen geç kapitalizm: 1940(48)-67 "yukarı doğru" salınım (ama önemli ölçüde azalmış bir coğrafi alanla sınırlı); 1968-? "aşağı doğru" salınım.

Şu soru sorulabilir: kapitalist üretim tarzının, uzun bir dönem boyunca bastırılmış olan iç çelişkilerinin şiddetli bir patlaması, uluslararası kapitalist sistemin çöküş ve çürümesinin genel tarihsel çerçevesi veri alındığında, görece duraklama ya da düşük büyümeyle belirlenen yeni uzun dalganın belirsiz bir dönem boyunca süregideceğini ve 1940(48)'dekine ya da 1893'tekine benzer yeni bir dönüm noktasının yakın gelecekte ortaya çıkmasının ihtimal dışı olduğunu mu demeye getirir? Ya da tersinden söylersek: Kapitalist sistemin tarihsel çöküşüne karşın, sistem hâlâ 1940(48)'deki "mucize"sini tekrarlayabilir mi ve 1970'ler ve 1980'ler boyunca süren uzun "temizlik" dönemindeni sonra[10], 1948-68 dönemiyle değilse bile 1893-1913 dönemiyle kıyaslanabilir yeni bir hızlanmış genişleme dönemi açabilir mi?

Bu sorular iki farklı düzeyde cevaplandırılmalıdır. Böylesi bir yeni uzun genişleme dalgasının "teknik" gerekleri nelerdir? Bunun için ödenmek zorunda kalınacak toplumsal ve siyasal bedel, daha genel olarak, insan refahı ve insan uygarlığı bakımından ödenecek bedel nedir?

Teknik bir bakış açısıyla, iktisadi büyüme hızını 1970'lerin ve 1980'lerin ortalama düzeylerinin belirgin biçimde üzerine çıkaracak yeni bir genişleyici dalga, birikim oranında ve dolayısıyla ortalama kâr oranında patlayıcı bir artış ve sözcüğün en genel anlamıyla kapitalist metalar için pazarın bundan aşağı kalmayan bir genişlemesini gerektirecektir.

1960'ların sonu ve 1970'lerin başından bu yana tanık olduğumuz daha yavaş büyümeli uzun dalganın "rasyonelleştirme" işlevi, ortalama kâr oranında böylesi bir uzun vadeli keskin yükseliş için gerekli iktisadi ön koşulları yaratmak zorunda kalacaktır. Esasta bu da şunu gerektirir: uzun vadede gerçek ücretleri ve işçilerin öz güvenini, mücadeleciliğini ve örgütlenme düzeyini eritmeye yönelen ve artıkdeğer oranında keskin bir sıçramaya doğru yol açan kronik kitlesel işsizlik; verimsiz firmaların, yalnızca küçük ve orta ölçekli firmaların

değil, aynı zamanda büyüklerin de, birçok çokuluslu şirketler dahil, giderek ortalıktan silinmesi yoluyla (yani sermayenin yalnızca ulusal değil, tersine özellikle uluslararası merkezileşmesi ve yoğunlaşmasında yeni bir atılım yoluyla) sermayenin kütle halinde değersizlenmesi; teçhizat, hammadde ve enerji maliyetlerini en azından görece olarak azaltacak yeni radikal yollar; yeni teknolojik yeniliklerin kütle halinde uygulanmaları; sermayenin devir hızında yeni bir devrimci ivme.

Kuramsal olarak teknolojide, iş örgütlenmesinde ve dolaşım tekniğinde böylesi radikal değişiklikler mümkündür. Bunlar için gerekli zemin, mikroişleyim alanındaki son gelişmelerle zaten hazırlanmıştır. Bu, otomasyonda ileri doğru yeni bir nitel sıçramayı (yani yarı-otomasyondan otamasyona kütlesel bir geçişi) ima eder. Benzer biçimde, genetik mühendisliği teknikleri, tarımda, ilaçlarda, bilimsel teçhizatta ve sanayinin bir dizi başka dalında radikal yeniliklere yol açabilir.[11]

Ama bu bağlamda, değer ilişkileri bakış açısından (yani kapitalist üretim tarzının topyekün hareket yasaları ve iç mantığı açısından) hemen iki soru yöneltilir.

Herşeyden önce, insanların yerine makinelerin radikal biçimde geçirilmesi şeklindeki yeni adım (aslında yeni otomasyon dalgası "robotçuluk" olarak nitelendirilebilir[12]), toplam üretken istihdamda hemen kaçınılmaz biçimde kütlesel bir azalma demeye gelecektir. Bu konudaki tahminler çok değişiktir ama topyekün trend açıktır. Robotçuluğun Batı Almanya'daki etkilerinin ayrıntılı incelemelerine göre, bu teknikle mümkün hale gelen ücretli azalması, robot başına 4,3 işçidir.[13] Japonların yaptıkları tahminlere göre robotçuluk on yıl içinde mevcut sanayi işçilerinin işinin üçte birini ve yirmi ila otuz yıl içinde de bu işlerin yüzde 90'ını ortadan kaldıracaktır.[14]

Üretken emekte böylesi radikal bir azalma, artıkdeğer *kütlesinde* büyük bir olasılıkla keskin bir düşüşü ima edecektir, hatta emek üretkenliğinde yeni bir ilerleme ve gerçek ücretlerde duraklamaya ya da hatta düşüşe yönelik bir trend, nisbi artıkdeğerin (toplam iş haftasının, işçilerce, ücretleriyle satın aldıkları malların eşdeğerini ürettikleri bölümü) üretimini güçlü biçimde artırsa bile. Böylesi koşullarda, artıkdeğer oranında bir artış, robotçuluğu finanse etmek için gerekli muazzam yeni harcamalarla hiçbir biçimde orantılı olmaz, ancak marjinal

olabilir.

Üretim sürecinden böylesi devrimci tekniklerden ötürü uzaklaştırılan muazzam işçi yığınının sözümona hizmet sanayilerindeki yeni genişleme sayesinde yeniden emilebileceği, en azından, gerçekçi gözükmüyor. Tam tersine, mikroişleyimin genelleşmiş uygulamasının başlıca etkilerinden biri, büro çalışması, yönetim, telekomünikasyon ve hatta öğretim alanındaki işleri radikal biçimde silmek olacaktır. Batı Alman sendika çevrelerindeki uzmanların tahminine göre, bugün daktilo yazmakla görevli 2,5 milyon çalışanın yüzde 75'inin yerine, programlanmış mekanik harf üretimi geçirilebilecektir.[15] Muhasebecilerin, teknik ressamların ve banka çalışanlarınınki gibi meslekler hepten silinmese bile tahrip olacaktır. Mikroişleyim teçhizat sanayii, kendisi de otomasyonun geniş çapta uygulanmasıyla devrimcileşe-bileceğine göre, başka dallardan atılan işçileri ve çalışanları emmek için gerekli ek işleri sağlayamayacaktır.

Bu haydi haydi böyledir; çünkü "emeğin ortalama toplumsal üretkenliği"nin (Marksist bir bakış açısıyla pek anlamlı olmayan bir formülasyon) ABD, İngiltere, İsveç, vb., (yani en sanayileşmiş) ülkelerdeki azalmasının nedenlerinden biri, sözümona hizmet sanayilerindeki (özellikle devlet hizmetleri, sağlık hizmetleri ve eğitim) istihdamda güçlü bir artış olmuştur. İşte bu hizmetleri, istihdamda vahşi budamalar yoluyla "rasyonalleştirme" ve "kârlı" hale getirme (Fransızların genellikle kullandıkları "rantablleştirme" terimi, kapitalizmin doğasıyla ilgili olarak özellikle vurucudur: Sağlık ve eğitim hizmetlerini yeniden kârlı hale getirin!) yönündeki güçlü baskı bundandır.[16]

Öyle ki mikroişleyimi geniş çapta uygulayarak otomasyonda nitel bir sıçramaya gitmenin (aslında yarı-otomasyondan otomasyona geçişin) topyekün bilançosu, sürekli işsizlikte radikal bir artış gösterecektir. Gelecek on yılda yüzde 3 gibi yıllık ortalama büyüme hızı olsa bile (ki yeni resesyonları hesap dışı tutan ve fazlasıyla iyimser bir yaklaşım olarak gözüküyor), konjonktürel araştırmalar yapan muhafazakâr Batı Alman IFO enstitüsünün kestirimine göre, daha önceden çizilen trendlerin genişlemeye devam etmesi halinde, Batı Almanya'da 3.8 milyon işsiz olacaktır. Lancaster Üniversitesi rektör yardımcısı ve Londra'daki Politika Etüdleri Enstitüsü araştırma ve yönetim komitesi başkanı Sir Charles Carter, daha az kötümser değildir:

İşsizliğin artacağına ya da yüksek düzeyde kalacağına inanıyorum. Şimdi işleyişe sokulmakta olna yeni teknoloji yarattığı etki bakımından, daha önceki bütün teknolojik değişikliklere kıyasla gerçekten farklıydı. Hizmet sektörü, imalat sanayiinde istihdam edilenleri ememeyecektir.[17]

Amerikalı yöneticiler de benzer görüşler ifade etmişlerdir. İngiliz sendikacılar kendi ülkelerinde yüzyıl sonuna gelindiğinde 5 milyon işsiz olacağından söz ediyorlar hatta. Bu rakamı iyice abartılmış bulan *The Economist* yine de bir sorun olduğunu ve "birşeylerin yapılması gerektiğini" inkar etmemektedir.[18]

O halde, böylesi sürekli işsizliğin patlayıcı siyasal ve toplumsal sonuçlarını göz önüne bile getirmeksizin, açıktır ki, bu işsizlik, artıkdeğerin gerçekleştirilmesi bakımından muazzam sorunlar yaratacaktır. Yeni teknoloji, üretilen (hem eski hem de yeni) kullanım değerleri yığında ileri doğru nitel bir sıçrama demeye gelecektir. Emperyalist ülkelerde kitlesel işsizlik koşulları altında, dağ gibi yığılan bu muzzam miktarda malı kim satın alacaktır? Ve eğer bu devasa dağ, nitel olarak daha yüksek miktarda üretim malları (artıkdeğerle satınalınmış) içeriyorsa, ulusal gelir dağılımında böylesi radikal bir tersine dönüş, yine çok şiddetli toplumsal ve siyasal mücadeleler demeye gelmez mi? Yeni teknoloji her halükârda, belli bir zaman geçtikten sonra, üretilen tüketim malları yığınında kaçınılmaz olarak bir artışa yol açmayacak mıdır? Yeni teknolojinin getireceği emek üretkenliğindeki güçlü artış, kendisini, tüketim malları sektöründe de üretilen mallarda kütle halinde bir artışla ifade etmekten alıkoyamaz.

Öte yandan, emperyalist ülkelerce üretilen metalar için pazarda yeni bir güçlü genişleme olması, ya dünyanın bazı kilit yarısömürge ülke ve alanlarında (Latin Amerika, Asya ve Afrika'nın en yoğun nüfuslu ülkelerinde) sanayileşmenin ileri doğru sıçramasını ya da SSCB ve Çin'in uluslararası kapitalist pazara entegrasyon derecesinde nitel bir artışı veya bu iki şıkkın bir bileşimini gerektirecektir.

Bu teknik koşulları, yalnızca teknik araçlarla yerine getirilemeyeceklerini anlamak için sayıp sıralamak yeterlidir. Bu koşullar, belli iktisadi değişikliiklerin, halihazırdaki iktisadi gelişmelerin otomatik sonuçları olarak ortaya çıkmayacaktır. Bu koşulların, en azından uluslararası kapitalist ekonomide yeni bir uzun vadeli hızlanmış büyüme sürecini başlatmaya yetecek bir ölçüde gerçekleşmesi, bir dizi kilit kapitalist ülkenin kendi içinde ve de uluslararası çapta

sınıf güçlerinin sosyopolitik ilişkilerinde ciddi değişiklikleri gerektirecektir. Başka deyişle, bu koşulların gerçekleşip gerçekleşmeyeceği, gelecek yılları belirleyecek olan toplumsal ve siyasal mücadelelerin (tıpkı bu mücadelelerin en azından bazılarının geçtiğimiz yılları belirlemiş olduğu gibi) sonucuna bağlı olacaktır.

Sermayenin emeğe karşı dünya çapındaki saldırısı, şu kemer sıkma denen şeyin işaretleriyle başlamıştı ve kronik kitlesel işsizliğe geri dönüşün, şüphe yok ki, artıkdeğer oranı ve kâr oranında keskin ve uzun vadeli artışları mümkün kılmak gibi nesnel bir işlevi vardır.[19] Bu saldırı bazı başarılar elde etmiştir. Birkaç yıldır ABD, Batı Almanya, İngiltere ve bir ölçüye kadar da İtalya gibi bir dizi önemli sanayileşmiş kapitalist ülkede gerçek ücretler aslında düşmüştür. Emek sürecinin yoğunlaşması her yerde keskin biçimde artmakta ve onunla birlikte sömürü oranı da -hatta gerçek ücretlerin, tabii ki eskisine göre çok daha yavaş olmak kaydıyla artmaya devam ettiği yerlerde bile- artmaktadır.

Ama bu kapitalist başarının topyekün bilançosu, en iyi haliyle çok mütevazidir. Ve 1974-75 resesyonunu izleyen mütevazi iktisadi toparlanmanın ilk etkileri, kapitalistlerce gerçekleştirilmiş olan mütevazi kazanımların birçoğunu yiyip bitirmek olmuştur zaten. Batı Alman işçileri, son on yılda satınalma güçlerindeki azalmaları telafi etme noktasındadırlar. İngiliz işçi sınıfı 1978-79 kışında hemen hemen aynı şeye ulaştı. Fransa ve İtalya'da sendikaların ve işçi sınıfının kilit kesimlerinin inatçı direnişi, yalnızca ücretlilerin ayrıcalıksız ve kötü örgütlü kesimlerinin işverenlerin saldırı darbelerini hissetmeleri, daha güçlü kesimlerininse hemen hemen durumlarını korumalarıyla sonuçlanmıştır. Aynı şey herhalde genelde Kuzey Amerika ve Japonya için de geçerlidir.

O halde denebilir ki, kapitalizm koşullarında, kâr oranını tüm iktisadi ortamı değiştirebilecek ölçüde yukarı çekmek için kapitalistler önce sanayileşmiş kilit ülkelerde işçilerin örgütsel gücünü ve mücadeleciliğini belirleyici biçimde kırmalıdırlar. Buysa, 1920 ve 1930'larda olduğu gibi uzun bir dönemi gerektirecektir. ABD'de 1929 krizinin başlangıcında gerçekte var bile olmayan devasa ve güçlü sendikaların belinin kırılmasını gerektirecektir. Devasa sınıf güçlerini, en azından on milyonlarca değilse bile milyonlarca ücretliyi kapsayan toplumsal ve siyasal kuvvet denemelerini kaçınılmaz hale ge-

tirecektir.[20]

Vurgulanacak önemli nokta şudur ki, böyle bir gidiş, halihazırda çoğu emperyalist ülkede kullanılmakta olan demokratik özgürlüklerde radikal bir kısıntı anlamına gelecektir. Kapitalist sınıfın temsilciliğini yapan ve bunu doğrulayan sözcülerin sayısı şaşırtıcıdır. Sir Charles Carter'in daha önce aktardığımız konuşması yeni teknolojinin neden olduğu işsizliğin sürüp giden enflasyonla birleşerek, yasa ve düzenin bozulmasıyla ve mevcut siyasal sistemin çöküşüyle sonuçlanabileceğini su götürmez biçimde belirtmiştir. W.W. Rostow, çözümün refah ekonomisi ile savaş ekonomisi arasında orta bir yerde yattığını, bundan daha az su götürmez olmayan bir biçimde iddia etmiştir.[21] Ve hepsi içinde en uğursuz olanı, uluslararası tekelci sermayenin en tepedeki liderlerinin önemli bir kesiminin kanaatlerini yansıtan *The Crisis of Democracy*/Demokrasinin Krizi/ adlı Üçlü Komisyon raporunda dile getirilen trendlerdir. Bu trendler "aşırı demokrasi"ye doğrudan bir saldırı ima etmekte ve gelecek yıllarda (tabii ki kapitalist sistemin çıkarlarına uygun olarak) alınmak zorunda kalınacak karar türlerinin ve emperyalist ülkelerde bizzat "hükümet edebilirliğin" /"governmentability"/ demokratik özgürlüklerin kısıtlanmasına bağlı olduğunu ifade etmektedir.[22]

Tabii ki, sermaye ile emek arasında meydana gelecek belirleyici kuvvet denemelerinin tıpkı 1920'lerde ve 1930'larda olduğu gibi, bir kez daha emek açısından darmadağın edici yenilgilerle son bulacağı ihtimali daha baştan hesap dışı tutulamaz. Ve de illa 1930'lar ve 1940'ların başlarındaki Mussolini, Hitler, Franco ya da Japon askeri kastının eşi olmayan ama işçi örgütlerini ve demokratik özgürlükleri tahrip etme yönünden onlara benzeyen yeni terörist diktatörlüklerin, hakim sınıf tarafından arzulanan ulusal gelirde ücretlerin görece ağırlığını hissedilir biçimde azaltma amacına ulaşmak için kullanılabileceği ihtimali de hesap dışı tutulamaz. Ama şuna işaret edilmeli ki, sermaye ile emek arasındaki güç ilişkileri, yalnızca nesnel ölçütler hesaba katıldığında hem uluslararası planda hem de ulusal ölçekte bütün ülkelerde, bunlara öznel faktör eklendiğinde ise çoğu ülkelerde (belki Batı Almanya ve ABD hariç) bugün 1923-40 dönemindekine kıyasla emek için çok daha elverişli durumdadır.

Her halükârda emekçilere böylesi darmadağın edici yenilgi tattırmak kısa vadede olanaksızdır. Bu, ancak bir çarpışmalar ve ön mü-

cadeleler döneminin nihai sonucu olarak ortaya çıkabilir -tabii bu dönemde emeğin gücünün erimesi ve aynı zamanda hem ortalama sınıf bilinci düzeyinin yükseltilmesi alanında, hem de emekçilerin, karşı karşıya kalınan kuvvet denemelerinin bizzat doğasının talep ettiği sorumluluk düzeyine çıkabilecek yeni bir liderliğin ve yeni partilerin ortaya çıkmasına belirleyici biçimde katkıda bulunacak giderek artan radikalleşmiş bir işçi öncüsünü yaratma yeteneğinin geliştirilmesi alanında belirgin herhangi bir ilerlemenin gerçekleşmemesi halinde. Kişisel olarak inanıyoruz ki, son on yılda, Batı Almanya ve ABD dahil (burada bu tabakanın ortaya çıkması öteki ülkelere göre daha yavaş olmuştur, yoksa hepten yok değildir) kilit emperyalist ülkelerin çoğunda olup bitenler temelinde baktığımızda, bu türden kötümser sonuçlara vardıracak en ufak bir zemin dahi yoktur.

Pazarların coğrafi genişlemesi konusuna baktığımızda da benzer düşünceler geçerlidir. Sözümona üçüncü dünyadaki bazı kilit alanların kapitalist metalar için geniş pazarlara dönüştürülmesinde marjinal olmaktan çok radikal değişiklikler olması, bu ülkelerin iç toplumsal yapılarında radikal değişiklikleri,[23] ulusal kurtuluş hareketlerinin radikal yenilgilerini ve sanayileşmenin bir ilk evresinde baskıcı bir politikadan reformist bir politikaya (nüfusun %75'inin yaşam standardında bir düşüşten yükselişe) geçişi hakim sınıf için maddi olarak mümkün hale getirecek ölçüde devasa başarıları gerektirecektir. Şu kadarı söylenebilir ki, böylesi ciddi değişikliklerin bırakın Hindistan, Pakistan, Endonezya, Nijerya ve Mısır'ı Brezilya gibi bir ülkede bile cereyan etmek üzere olduğuna dair çok az belirti vardır. Venezuela, Kuveyt, Hong Kong, Singapur ve Tayvan gibi daha küçük ülkelerde bu, tabii ki mümkündür ve zaten cereyan etmektedir; ama bir bütün olarak dünya pazarı üzerindeki etkileri kesinlikle marjinal kalmaktadır.[24]

Dünya pazarının hızlı bir evrede topyekün bir genişlemesini, uluslararası kapitalist işbölümünün topyekün bir yeniden yapılanmasıyla karıştırmamak gerekir. Eğer tekstil sanayiinde, petrokimya sanayiinde ya da hafif elektronik teçhizat montajı sanayiinde emperyalist ülkelerden yarı-sanayileşmiş ülkelere doğru büyük bir kayma olursa, bu hiçbir biçimde dünya pazarının kendiliğinden genişlemesi demeye gelmez. Belli ülkelerdeki düşük ücretli istihdam, başka ülkelerdeki daha yüksek ücretli istihdamın yerine geçmiştir. Teçhizat, dünyanın bir ke-

siminden bir başka kesimine kaymıştır. Toplam talep üzerindeki topyekün etki, herhangi bir değişikliğe yol açmayacaktır. Bu olay, en iyi durumda, aynı başlangıç yatırımından hareketle metropole göre yarı-sanayileşmiş ülkelerde daha büyük bir çarpanın işleyişinin bir sonucu olarak, toplam talepte marjinal bir artış anlamına gelir. Ama bütün bu olay, hele yarı-sanayileşmiş ülkelere kayan sanayi dallarının çoğunun zaten dünya çapında doyma noktasına yakın bir taleple karşı karşıya bulunduğu gerçeğini hesaba katarsak[25], bir başına, yeni bir uzun vadeli hızlanmış büyüme dalgasını başlatmaya kesinlikle yetmez.

Uluslararası kapitalist işbölümünün böylesi bir yeniden yapılanmasının, emperyalist ülkelerdeki istihdam üzerinde topyekün bir olumlu etkide bulunması, yani teçhizat ihraç eden sanayilerindeki iş artışının üçüncü dünya ülkelerine kayan sanayilerindeki iş kayıplarını fazlasıyla telafi etmesi, son zamanlardaki bir OECD araştırmasında ileri sürülmüş olduğu gibi[26] pekala mümkündür. Ama bu etki o denli mütevazi ve mevcut işsizliğin (mikroişleyimin genelleşmesi halinde öngörülen işsizliğin sözünü etmeyelim) toplam düzeyinin boyutlarıyla o denli orantısızdır ki, depresif uzun dalganın hızlı ya da orta vadeli bir aşılmasının hiçbir biçimde temelini sağlayamaz.

Eğer kapitalizm sonrası ülkelerde devasa pazar genişlemeleri ihtimali düşünülecek olursa, Almanların *Ostgeschäft*'ının muazzam başarısına (buna şimdi gerekli ihtiyat payıyla, Japonya'nın Çin ticaretinin benzer başarısı da eklenebilir) karşın "sosyalist" ülkelerin emperyalist ülkelerin ihracatları içindeki toplam payının 1977'de yüzde 5 ten az olduğu[27] hesaba katılmalıdır. Bunun belki yüzde 10 ila 12'ye çıkması ve kapitalist dünya pazarının yıllık büyüme hızını belirgin biçimde artırması için birkaç yüz milyar dolarlık, yani Batı'nın 1970'lerin ikinci yarısında sözümona üçüncü dünya ülkelerine yönelik kredi patlamasından daha büyük, muazzam bir kredi patlamasının meydana gelmesi gerekecektir. Böylesi bir kredi patlamasının ortalama uluslararası enflasyon ve döviz rezervlerinin sürekli krizi üzerindeki etkilerini incelemeye bile girmeden şu söylenmelidir ki, "sosyalist" ülkelerin uluslararası kapitalist ekonomi ile ilişkilerinde böylesi devasa yapısal değişiklikler olması demek, aynı zamanda bu ülkelerin uluslararası kapitalist ekonomideki dalgalanmalardan etkilenmeyen uzun vadeli iktisadi planlama yeteneklerinde radikal bir zayıflama ve iç iktidar yapılarında, emperyalizmin doğrudan yö-

nelttiği (illa nükleer olmayan) savaşlar değilse bile önemli toplumsal ve siyasal çalkantıları muhtemelen gerektirecek olan radikal bir değişiklik de olması demektir.

Burada yine, zaten meydana gelmiş olan değişiklikleri, Doğu-Batı ticaretindeki ve sözümona sosyalist ülkelerde kapitalist işbirliği ile girişilen yatırım projelerindeki -Çin'deki Teng rejiminin kapitalist Batı ile (hele Japonya ile) artan sarmaşması bu konuda yeni bir belirgin genişleme anlamına gelecektir- önemli artışı küçümsemek istemiyoruz. Ama şunu ileri sürüyoruz ki, sözünü ettiğimiz türden radikal çalkantılar olmadan, bu değişikliklerin uluslararası kapitalist ekonomi üzerindeki topyekün etkileri sınırlı kalacak, bu ekonomide hızlı büyümeli bir uzun dalganın dinamiğini başlatacak genliğe ulaşmayacaktır.

Böylece bizim genel vargımız şu olmaktadır: kapitalist büyümenin uzun vadeli hızında yeni bir güçlü yükselişin "teknik" olabilirliği, bir dizi uluslararası savaşa ve iç savaşlara değilse eğer, Batı'da sermaye ile emek arasındaki sözümona üçüncü dünyanın yarı sanayileşmiş bazı kilit ülkelerinde sermaye ile emek arasındaki, ulusal kurtuluş hareketleriyle emperyalizm arasındaki ve kapitalist olmayan ülkeler ile emperyalizm arasındaki (ki bu ülkelerdeki kitleler ile bürokratik yöneticiler arasındaki iç mücadeleler de buna etkilerde bulunacaktır) ciddi kavgaların sonuçlarına bağlı olacaktır. Bir kez daha, 1930 ların durumuyla benzerlik çarpıcıdır. Bir kez daha vurgulanmalı ki, işçi sınıfı ve dünyanın ezilen halkları bu şiddetli çalkantılar dönemine, gerçi ideal koşullarla değilse bile, 1920'lerin sonu ve 1930'lardakine oranla çok daha elverişli koşullarla girmektedirler.

Marksist çevrelere yöneltilen ve bunların, değişen toplumsal ve uluslararası ortamlar gibi yeni ve radikal tehditlere kapitalizmin kendisini esnek biçimde uydurma yeteneğini büyük ölçüde küçümsemiş oldukları yolundaki sık sık yapılan eleştirinin en azından Marksizme atfen belli dogmatik düşünce okullarına yöneltildiğinde bir gerçek payı taşıdığını inkâr etmek istemiyor ve inanıyoruz ki kapitalist gelişmenin uzun dalgalarının Marksist kuramı, kapitalizmin tam da bu yeteneğini sistemin topyekün tarihiyle bütünleştirir. Ama bununla da kalmayıp, aynı zamanda kapitalizmin gösterdiği bu uyumun toplumsal ve insani bedellerine de işaret eder; sistemin özürcüleriyse bu faktörü genellikle ihtiyatlı bir sessizlikle gizlerler.

Sovyetler Birliği'ninkiyle başlayan ilk "sosyalist" deneyimlerin, bu deneyimlerin yol açmış olduğu tarihsel ilerleme bilançosu beğenilsin ya da beğenilmesin, insani ve toplumsal bedelleri hakkında muazzam bir vaveyla koparılmıştır. Bu konferans çerçevesinde, bu tarih muhasebesi yöntemini tabii ki layık olduğu ayrıntılı eleştiriye tabi tutamayız. Ne de Stalin'in hiçbir biçimde Ekim devriminin zorunlu bir ürünü olmadığını ve Rusya'yı iyice sanayileştirmek ve modernleştirmek için, Stalin'in neden olduğu muazzam katliamlar ve israfın gerekli değilken Ekim devrimininse pek tabii ki gerekli olduğunu ispatlamak için yerimiz var. Ama unutulmasın ki dünya kapitalizminin 1920'ler ve 1930'ların duraklama krizini aşmak için gösterdiği "uyumlar", faşizmi, Auschwitz'i, İkinci Dünya Savaşı'nı ve onun Hiroşima ile noktalanan muazzam yıkımını kapsamıştır (yani en azından 60 milyon ölü; bunu izleyen sömürge savaşlarını ve yol açtıkları milyonlarca ölüyü ve de üçüncü dünyada süregiden sefalet ve açlığı hesaba katmıyoruz)[28]. Kapitalizmin Büyük Depresyon'u aşma ve yeni bir uzun vadeli genişleme evresi başlatma yönteminin karşılığında insanlığın ödediği toplumsal ve insani bedel budur. "Yaratıcı yıkım" için gerekli "yıkıcı uyum" formülü bu bağlamda geçerlidir aslında![29]

1990'larla birlikte yeni bir genişleme evresinin başlaması kuramsal ihtimalinin hesap dışı tutulamayacağını söylediysek -gerçi bizce gerçekleşmesi iyice uzak bir ihtimaldir- buna hemen şunu da eklemek gerekir ki bu "uyum"un toplumsal ve insani bedeli bu kez 1930'lar ve 1940'ların başındakiyle ölçülemeyecek derecede daha pahalı olacaktır. Bunun böyle olması, yalnızca kapitalizmin düşmanlarının ulusal ve uluslararası çapta eskisine oranla daha güçlü olduklarından (böylece bu direnci kırmak için çok daha fazla şiddet ve yıkım gerektirdiklerinden) değil, aynı zamanda bizzat teknolojik ortamın (nükleer silahlar dahil ama hiç de yalnızca nükleer silahlar ya da aslında yalnızca silahlar da değil) doğasına elli ya da kırk yıl öncesine oranla potansiyel olarak çok daha yıkıcı hale gelmiş olduğundandır.

Şili'de Pinochet diktatörlüğü ile Alessandri diktatörlüğünü karşılaştırmak yeter. Kapitalizmin, yeni bir genişlemenin önkoşulu olarak kendi yapısal krizine bundan sonraki yıkıcı "uyum" gösterme aşamasında sözkonusu olan potansiyel barbarlık hakkında bir fikir edinmek için, nükleer silahlar yerleştirebilen yeni bir Hitler'in varlığının

ne anlama geleceğini düşünmek, siyasi muhaliflerini bastırmak için beynin bir bölümünü çıkarma ya da başka çağdaş nöroşirurji yöntemlerini geniş çapta uygulayan totaliter rejimler ihtimali üzerine düşünmek, uluslararası yiyecek stoklarının yalnızca üçüncü dünya ülkelerine şantaj yapmak amacıyla değil aynı zamanda üçüncü dünyadaki nüfus artış hızını sınırlandırmak gibi açık amaçlarla da kullanılması ihtimallerini düşünmek yeterlidir.

Ve burjuva kültürü ve alt kültüründe irrasyonel ve antihümanist "değerler"in halihazırdaki yeniden dirilişinin nesnel işlevi, kesinlikle, insanların kafalarını bir sonaki muhtemel barbarlık dalgasını kabule ya da en azından edilgin bir "hoşgörü"yle karşılamaya hazırlamaktadır. Bunu hem ideolojik olarak hazırlamakta hem de "düşünsel planda" öngörmektedir.[30]

İnsanlığın çevresinin, 1940(48)-68 dönemi sırasında doğal kaynakların muazzam israfı ve ekolojik dengeye yönelik artan tehdit imalarıyla dolu oluşuyla tanıdığımız türden yeni bir yirmi ila yirmi beş yıllık iktisadi büyümeyi kaldırıp kaldıramayacağı sorusunu bir kenara bırakıyoruz. Biz felaket tellalları okuluna bağlı değiliz. Özel kâr güdüsüne bağımlı kılınan bilimin yaratmış olduğu her sorunun bilim ve bilinçli insan çabasıyla çözülebileceğine inanıyoruz. Ama kapitalist bir ekonomide böylesi çözümlerin uygulanmayacağı, en azından ortak geleceğimize yönelik birçok tehditi artıracak yeni bir hızlanmış anarşik iktisadi büyüme evresini önlemeye yetecek ölçüde uygulanmayacağı açıktır.

"Yıkıcı uyum"un (belli çok ihtimal dışı koşullarda ve uzun dalgaya duraklayıcı bir trend damgasını vurmakta olan ve giderek vuracak olan bütün ciddi mücadelelerde burjuva sınıfı lehine bir sonuç oluşması halinde kapitalizmin ulaşabileceği tek uyumdur bu) bütün bu tehditleri ve bedelleri yan yana konulduğunda, böyle bir "uyum"un olabilirliği üzerine spekülasyon yapmak yerine ondan kaçınmanın yol yordamını düşünmenin daha akıllı olacağı sonucuna varılmalıdır. "Taktik" nükleer silahlarla yürütülen ya da hatta Hiroşima'ya atılan bombayla aynı yıkıcı güce sahip klasik silahlarla yürütülen ve dolayısıyla birkaç yüz milyon kişinin ölümüne yol açan bir savaşın peşinden gelen yeni bir "iktisadi büyüme dalgası", kesinlikle düşünülecek ideal bir gelecek değildir.

Bu iktisadi depresyon döneminden bir başka çıkış yolunun, top-

lumsal ve insani bedelleri kapitalizmin "yıkıcı uyum"unun cüzi bir oranına indirecek bir yolun bulunduğuna iyice kanaat getirmişizdir. Bu sosyalist yoldur: üreticilerce üretim araçlarının mülk edinilmesi; bunların kâr etmek için değil, doğrudan doğruya ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla planlı kullanımı; planlama önceliklerinin çoğunluk iradesiyle ve bilgilenme, seçiş, tartışma, çekişme ve siyasal çoğulculuk gibi bütün demokratik özgürlüklerini kapsayan demokratik süreçlerle belirlenmesi; ekonominin birleşmiş üreticilerin kendileri ve toplumun da demokratik özyönetim organlarında örgütlenmiş yurttaşlarca yönetilmesi; şişkin ve pahalı bürokratik devlet aygıtının hızlanan sönümlenmesi; gelir eşitsizliklerinin ve para ve pazar ekonomisinin hızla azaltılması; işgününün radikal biçimde kısaltılması - aksi halde özyönetim ve toplumun kendi kendini yönetmesi bir ütopya ya da yalan dolandan ibaret olur. Bu, ancak geniş bir uluslararası ölçekte gerçekleştirilebilir ve bu, kapitalizmin kendiliğinden "yıkıcı uyum"unun bedellerinden kaçınmak için yapılan bilinçli çözüme dayalı olarak, insanlığın, yaşadığımız çağın ihtiyaçlarına ve olanaklarına gösterdiği yaratıcı uyumdur. Bunun, önümüzdeki on yıllarda insanlığı bekleyen felaketleri yaşatmamak üzere zamanında ortaya çıkıp çıkmayacağını bilemiyoruz ama her halükârda bu felaketlerden kaçınmamızı sağlayabilecek önümüzdeki tek açık yol budur. İnsanlığın geleceğine inancını terketmemiş ve bu geleceği sağlama almak isteyenlerin önünde açık duran tek rasyonel, temiz, asil yol bunun için uğraş vermektir.

Notlar

1-)Uzun dalgalar, Ampirik Kanıtlar ve Uzun Dalgaların Ortalama Kâr Oranındaki Dalgalanmalarla Açıklanışı:

1- Bu katkılarla ve de uzun dalgalar etrafındaki son elli yılın ihtilafıyla ilgili ayrıntılı bir ele alış için bkz. Mandel, **Late Capitalism** (Londra, 1975) 4. bölüm.

2- Uzun dalgalar üzerine literatürün ve ihtilafların şahane bir kaynakça araştırması Kenneth Barr tarafından yapılmıştır: "Long Waves: A Selective Annotated Bibliography," (Uzun Dalgalar: Seçme Bir İzahlı Kaynakça, **Review**, Binghampton, 2(1979); 675). Bu kaynakçanın kaydadeğer iki eksiği vardır yalnızca: Hans Rosenberg, **Grosse Depresslon und Bismarckzeit** (Berlin 1967) -İçinde geniş bir kaynakça vardır- ve Gerhard Mensch, **Das technologische Patt** (Frankfurt am Main, 1975).

3- W.W. Rostow, **The World Economy, History and Prospects** (Austin, 1978).

4- Angus Maddison, "Phases of Capitalist Development" (Kapitalist Gelişmenin Evreleri, **Bancak Nazionale del Lavoro Quarterly Review**, Haziran 1977, s. 103) Bu, 1977'de Tokyo'da yapılan Dünya İktisatçılar Kongresi'ne sunulan bir tebliğin genişletilmiş bir biçimidir.

5. **Fortune** dergisinin 16 Ocak 1978 tarihli sayısında, Jay Forrester. Bu röportaj Forrester'in uzun dalgalar sorununu daha ayrıntılı ele aldığı şu makalenin özetidir. "Business Structure Economici Cycles and National Policy" (İş Dünyasının Yapısı İktisadi Dalgalanmalar ve Ulusal Politika, **Futures**, 1976: 195-214).

6- Bu konuda bkz. 2 nolu notta adı geçen kaynakça. Barr, **Review**, 2 (1979): 675. Andre Gunder Frank, yükselen bir uzun dalganın 1789 dolayında başladığı görüşünü şiddetle savunur.

7. Bunlar Cassel-Kitchin-Woytinski geleneğinde ve François Simiand'ın görüşlerine dayanan Fransız ekolünde özellikle güçlüdür.

8- Elmar Altvater, Jürgen Hoffman ve Willi Semmler, **Von Wirtschaftswunder zur Wirtschaftkrise** (Berlin, 1979), 2. 25-26.

9- Bkz. Robert Rawthorn, **New Left Review** (1976): 59 ve Erik Olin Wright, **Class, Crisis and the State** (Londra, 1978) s. 164. Ayrıca geriye doğru bakarak netleşmiş gözükenler arasında olmadığım gibi bir mütevazi iddiada da bulunmak isterim. Genişleyici uzun dalgadan depresif uzun dalgaya dönüşü henüz meydana gelmemişken kestirmiş ["The Economics of Neo-Capitalism" (Yeni Kapitalizmin İktisadı, **The Sociallst Register**, 1964:56)] ve muhtemel dönüm noktasını 1960'ların sonu için oldukça doğru bir biçimde belirlemiştim.

10- Bunun son zamanlardaki bir varyantı, Okiskio teoremi denen şeye dayandırılır. Buna göre, kâr oranını aynı düzeyde tutmayan ya da artırmayan yeni bir teknolojiyi hiçbir girişimci kullanmayacağından

ötürü, tek tek firmalar için geçerli olan şey ekonominin bütünü için de geçerli olmalıdır. Bu teorem açıktır ki kapitalizmin bizzat doğasını (yani özel üretim ve mülkiyeti) yanlış anlamakta, böylece girişimciler de dahil olmak üzere, iktisadi aracıların, kendi kararlarının nesnel sonucunu -ki onların ulaşmak istediklerinin tersi olabilir- doğru olarak önceden göremeyeceklerini unutmaktadır. Bu, kapitalist rekabetin bizzat doğasından gelir. Belli firmaların yararına olan mutlaka bütün firmalar için de geçerli değildir. Okiskio teoremine iyi bir cevap için bkz. Anwar Shaikh, **Cambridge Journal of Economics** (1978).

11- Macar Marksist P. Erdös, **For The Progress of Marxist Economics** 'de (Budapeşte, 1967) yayınlanan "A Contribution of the İnterrelation between the Theory of Reproduction and That of Business Fluctations" (Yeniden Üretim Kuramı ile İktisadi Dalgalanmalar Kuramı Arasındaki Karşılıklı İlişkiye Katkı) adlı makalesinde, Marksist bir bakış açısından **ex ante** kâr kavramının, onun psikolojik (yani öznel) karakteri üzerinde ısrarla durarak, konjonktürde tayin edici faktör oluşunun eleştirisini yapmıştır. Bununla birlikte, yatırım kararlarını belirleyen bu **ex ante** kâr beklentilerinin hiç de öznel olmayıp tersine nesnel faktörlerin, bu cümleden olarak bir önceki dönemin (yılın yeniden üretim çevriminin vb.) **ex post** kârlarının, piyasa trendlerinin piyasa koşullarının vb. nin fonksiyonları olduğunu göstermek zor değildir.

12. Bu ihtilafın bir özeti ve geniş bir antolojisi için bkz. L. Colletti ve C. Napoleoni (editörler) **İl. Future del Capitalismo -Crollo o Sviluppo?** (Bari 1970).

13. Bu konuyu başka şeylerin yanısıra **Late Capitalism**'de (Londra, 1955, s. 149-58) ve **Capital**'in (Harmondworth Middlesex 1976) I. Cildi'ne yazdığımız girişte ele almıştık.

14. Bkz. (Örneğin "boom" dönemlerinde gerçek ücretlerdeki dalgalanmalar üzerine) Karl Marx, **Capital**, 32. bölüm, Marx-Engels Werke (Berlin 1969) Cilt 25, s. 529-30, 876 ve izleyen sayfalar /Karl Marx **Kapital**, Alaittin Bilgi, çevirisi Sol Yayınları, Ankara 1978, Üçüncü Cilt, Ellinci Bölüm1.

15- Christian Sautter, "Phases et Formes Structurelles du capitalisme japonais, (Japon Kapitalizminin Yapısal Evreleri ve Biçimleri, **Quatre Economies Dominantes Sur Longue Periode**, Institut National de la Statistique et des Etudes Economiques, Paris 1978, s. 178-179). Buradaki rakamlar şu yapıtlardaki hesaplamalara dayandırılmıştır: Ohkawa-Rosovsy, **Japonese Economic Growth** (Stanford İ978) ve C. Sautter, **Le Ralentissement de la Croissance au Japon et en France d'Ici 1980** (Paris 1978).

16- Sidney Homer, **A. History of İnterest Rates** (ikinci baskı, New Bruswick, 1977). İngiltere'deki uzun vadeli getiriler için bkz. s. 505 ve 195-6; ABD'de ve İsviçre'deki uzun vadeli getiriler için bkz. s. 505. Kısa vadeli getiriler için bkz. s. 513. Fransa'ya ilişkin veriler şu kay-

naktan alınmıştır: Robert Marjolin, **Prix, Monnaie, et Production, Essai sur les mouvements economiques de longe durée** (Paris 1941) s. 207.

17. Kondratieffçi mekanik çevrimler kavramına karşıt olarak, kapitalist ekonomide uzun gelişme dönemleri (evreleri, dalgaları) Marksist kuramını ilk koyan Troçki'dir. Bkz. Leon Trotsky, "O krivoi kapitalisticheskovo razvitiya" (Kapitalist Gelişme Eğrisi Üzerine, **Vestnis sotsialisticheskoi Akademi.** No 4 Nisan- Haziran 1923); İngilizce çevirisi için bkz. **Fourth International,** Mayıs 1941.
18- Richard Day, New Left Review'deki makalesinde (1976: 67), kapitalizmin, kendi dengesini, bu denge depresif görünümlü bir uzun dalga sırasında bozulduktan sonra, az çok otomatik bir biçimde şöyle ya da böyle yeniden kurabileceği şeklindeki Kondratieff'in temel tezine Troçki'nin yönelttiği saldırıyı bizim gözden kaçırdığımızı düşünmektedir. Bu doğru değildir. Kapitalizmin, depresif bir uzun dalgadan genişleyen bir uzun dalgaya yol açabilecek otomatik bir iç mantığının bulunmadığı şeklindeki Troçki'nin görüşünü **Late Capitalizm**'de paylaşmıştık. Bu amaç için dış faktörler (Angus Maddison'un deyişiyle "sistem şokları") kaçınılmazdır. Bizim, hiçbir biçimde, kapitalist sistemin dengeyi otomatik olarak yeniden kurabileceğine inanan "yeni uyumcular" olmadığımız, her **Late Capitalizm** okuru için açık olmalıdır. Biz orada Hilferding ve Buharin tarafından açıklananlar türünden görüşleri şiddetle eleştirmişizdir.
19- Angus Maddison (4 Nolu nottaki atıf, s. 120) şöyle bir sonuca da varmıştır: "bir evreden ötekine geçişe yol açan sistem şoklarıdır. Bu şoklar pekala bir önceki dönemin bazı temel karakteristiklerinin önceden tahmin edilebilir çöküşünden ileri gelebilir ama değişikliğin zamanlamasını genelde ayarlayanlar önceden tahmin edilemez olan dışsal /eksojen/ ya da raslantısal olaylardır." Bu, duraklayan bir uzun dalgadan genişleyen bir uzun dalgaya geçişteki dönüm noktası için doğrudur. Genişleyen bir uzun dalgadan duraklayan bir uzun dalgaya geçişteki dönüm noktası içinse doğru değildir.
20- Ecole Nationale Supérierue de Techniques Avancées tarafından yayınlanan ilginç bir incelemede (ENSTA, No, 37, 1975) F. Hoffherr ve R. Leruste, Batı Almanya, İngiltere ve Fransa özelinde, 1950'ler ve 1960'larda kâr oranındaki dalgalanmalar ile iktisadi büyüme arasında yakın bir korelasyon olduğunu ampirik olarak göstermişlerdir (burada sözü edilen kâr oranı, inceleme sahiplerince hesaplanan kâr oranıdır; Marksist kâr oranı kavramından açıkça farklı olmakla birlikte, bu fark Marksist bir açıdan bu korelasyonu anlamsız kılacak boyutlarda değildir).
21- Her genişleyen uzun dalgada iki evre ayırt edebiliriz: tam da görece düşük ücret düzeyinden ötürü "yoğun" sanayileşmenin hüküm sürdüğü birinci evre ve yedek sanayi ordusunun tümüyle kurulmasının ("tam is-

tihdam"ın gerçekleştirilmesinin) sonucu olarak, nisbi artıkdeğer üretimine (yani tüketim malları sektöründe emek üretkenliğinin artmasına) kesin bir rağbetin olduğu ikinci evre. Açıkça bu ikinci alt evrededir ki kapitalist sistemin bütün iç çelişkileri yavaş yavaş öne çıkar ve depresif eğilimli yeni bir uzun dalgaya doğru kaçınılmaz dönüm noktasını hazırlar.

22- Uluslararası göçün doğurduğu ek faktörler de hesaba katılmalıdır. On dokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında Avrupa ülkelerinde sanayileşme sürecinde emek fazlasının Kuzey Amerika'ya göçü, Avrupa içindeki göçten kat kat öndeydi. Böylece Batı ve Orta Avrupa'da yedek sanayi ordusunda meydana gelen asırlık düşüş, 1880'ler ve 1890'larda bir işçi kitle hareketinin doğmasına elverişli koşullara yol açtı. Bunun tersine olarak 1960'larda Batı Avrupa'da insangücü rezervlerinin büsbütün kuruması, bu sanayileşmiş ülkelere doğru Akdeniz ülkelerinden Kuzey Afrika ve Türkiye'den Batı Antiller'den Hindistan ve Pakistan'dan hatta Güney Kore'den (örneğin Batı Almanya'daki hastane personeli) kütlesel bir göçe yol açtı. Buna benzer gelişmeler savaş sonrası "boom" sırasında ABD'de (Porto Riko, Meksika ve Orta Amerika'dan kütlesel göç) ve 1960'lardan başlayıp 1973 petrol fiyatlarındaki artıştan sonra giderek artan bir biçimde Ortadoğu'da (Kuveyt, Suudi Arabistan, Basra Körfezi ülkeleri, vb.ne yalnızca Filistinliler, Mısırlılar ve Pakistanlılar değil, hatta Güney Kore emekçilerinden oluşan ek insangücü akışı) da meydana geldi.

23- W. Woytinski, "Das Raetsel der langen Wellen" (Uzun Dalgalar Muamması, Schmollers Jahrbuch 55 (1931)).

24- Açıktır ki genişleyici bir uzun dalga sırasında kapitalizmin temel hareket yasaları ikili bir anlamda işleyiş gösterir. Kâr oranında güçlü bir artış yoluyla piyasada yükseliş başlayınca, teknolojik devrim "kendi kendini besler" (yani teçhizat üreten kesim I'de ortalamanın üzerinde bir büyüme hızına ve bütün bir dönem boyunca üretken yatırımlarda ortalamanın üzerinde bir orana olanak verir). Buna karşılık, kesim I'in ortalamanın üzerindeki bu gelişme hızı belli bir eşiği aşınca, gerek sermayenin organik bileşimindeki büyüme gerekse teknolojik devrimin kesim II'nin üretken kapasitesi üzerindeki etkileri, karşı konulmaz biçimde azalan bir kâr oranını ve bir gerçekleştirme krizinin bileşimi doğrultusunda işleyiş gösterir.

25- Day'in (18 nolu notta adı geçen) makalesine ek olarak bkz. Marcel van der Linden **Vrij Nederland Kleurkatern** (1920) ve Chris Harman **International Socialism** (1978): 79.

26-Bu teze Martin Nicolaus ve Christian Pollaix gibi çeşitli Marksist yazarlar şiddetli biçimde karşı çıkmışlardır. O zamandan bu yana ihtilafı olayların hakemliği karara bağlamıştır.

27- "Bu kitabın getirdiği açıklama şudur: 1929 depresyonu öylesine geniş, öylesine derin ve öylesine uzun olduysa, bunun nedeni, uluslararası ekonomik sistemi üç hususta istakrara kavuşturmayı İngilizlerin üst-

lenemeyişi ve ABD'nin de üstlenmek istemeyişi sonucu sistemin istikrarsız hale gelmiş olmasıydı. Sözkonusu hususlar şunlardı: (a) sıkıntısı çekilen mallar için görece açık bir pazarı var etmek; (b) konjonktüre karşıt yönde işleyen uzun vadeli borçlar sağlamak; (c) krizi hafifletmek... Dünya ekonomik sistemi, herhangi bir ülke onu istikrara kavuşturmadığı sürece -ki 19. yüzyılda ve 1913 yılına değin İngiltere bunu yapmıştır- istikrarsızdı. 1929'da İngilizler bunu yapamazdı ve ABD de yapmayacaktı". Charles H. Kindleberger, **The World in Depression** 1929-1939 s. 291-2, Londra 1973.

28- Bunu teyit eden sayısız örnek vardır. Fransa eski bakanlarından Bay Jeanneney, son zamanlarda "ılımlı korumacılık"tan yana bir kitap yayımladı. Alman liberal haftalık dergisi **Die Zeit** 17 Kasım 1978 tarihli sayısında konuyla ilgili olarak 1978 Kasımında Nice yakınlarında Sperry Rand tarafından düzenlenen ve (Üçlü Komisyon'un önde gelen temsilcileri dahil) politikacıların, uluslararası kuruluşların önde gelen teknokratlarının yanı sıra dünyaca ünlü birçok işadamının ve bankacının katıldığı bir uluslararası sempozyumu değerlendiren bir yazı yayımladı. Yazıya dokunaklı bir başlık seçilmişti: "Serbest Ticarete Artık Kimse İnanmıyor." Bu konuda ayrıca Uluslararası Para Fonu tarafından 1978'de yayımlanan "Korumacılığın Tırmanması" adlı broşüre ve yine aynı kuruluşun "Finansmanlar ve Gelişme" adlı yılda üç kez çıkardığı yayının Eylül 1978 sayısındaki benzer içerikli makalalere bakılabilir.

29- Gustav Cassel, **The Theory of Social Economy** (New York, 1924), s. 441 ve izleyen sayfalar. Aynı zamanda bkz. Woytinski (23 nolu notta yapılan atıf) ve Robert Marjolin, **Prix, Monnaie et Production** (Paris 1941). Şunu da hatırlatalım ki, Kautsky, "Die Wandlungen der Goldproduktion und der wechselnde Charakter der Teurerung" (Altın Üretimindeki Dalgalanmalar ve Pahalılığın Değişen Karakteri, **Die Neue Zeit**'in 24 Ocak 1913 tarihli 16. sayısına ek) adlı yazısında, ondokuzuncu yüzyılda başlıca altın yataklarının keşfedilmesinin, yükselişlerden önce meydana geldiği böylece yatırımları teşvik ettiği gerçeği üzerinde ısrarla durmuştur.

30- Leo Katzen, **Gold and the South African Economy** (Cape Town/ Amsterdam, 1964) s. 233. Bu hipotez, depresyonlar sırasında (altın paralarla ifade edilen) fiyatların düşmesi gerçeğine dayalıdır. Böylece altının bütün öteki metalar (ya da altın ihraç eden ülkelerin bütün öteki ülkeler) karşısındaki ticaret hadleri yükselir, aynı şekilde altın madenciliğindeki kâr oranı yükselir, sermaye altın madenciliğine kayar ve altın üretimi artar.

31- "On dokuzuncu yüzyılda altına olan talepteki değişmeler büyük ölçüde yeni cevherlerin tesadüfi keşfine ve bunların işletilip tüketilmesine bağlıydı. Temel sermaye teçhizatı çoğun bir tas ya da en basit türden bir makineden öteye gitmeyince, maliyet faktörleri görece önemsizdi... Son 50-60 yılda, altına olan talepteki değişmelerde raslantı artık önem-

li bir rol oynamaktan uzaktır. Altın madenciliği çok büyük birimlerce üstlenilir, pahalı sermaye teçhizatlarıyla toprağın derinliklerinde yürütülür olmuştur. Gelişkin teknikler altın madenciliği ve rezerv tayinindeki risk faktörünü azaltmıştır. Kısacası, altın madenciliği, maliyetler ve fiyat karşısında başka herhangi bir sanayiyle aynı ölçüde duyarlı bir sanayi haline gelmiştir." Katzen (30 nolu nottaki atıf s. 9).

32- Bu, yalnızca altın madenciliğindeki sermaye yatırımının genliği için değil, aynı zamanda onun ihraç edilen emperyalist sermayelerin kâr oranının eşitlenmesine katılışı için de geçerlidir. Bu hususta bkz. S. Herbert Frankel, **Investment and the Return on Equity Capital in the South African Gold Mining Industry 1887-1965)** (Cambridge, Mass, 1967).

33-Bu tabii ki, keşanlı faktörü ima eder: daha zengin madenler için diferansiyel rantta muazzam bir artış ve yalnızca Güney Afrika'da değil, aynı zamanda ABD'de de birçok verimsiz madenin yeniden açılması olasılığı. Bunun için bkz. **The New York Times**, 28 Temmuz 1979. Gazetenin bu sayısında "Batıya ikinci bir [altma] hücum'dan söz edilmekte ve cari "altın fiyatlarıyla, bir ons altın elde etmek için beş ton örtü kaldırmanın yine de kârlı olduğu" belirtilmektedir.

34- İlginçtir ki, Transvaal'de altın arama 1850'lerin başından 1960'ların sonuna kadar olan dönemde başlamıştır ve 1873-93 uzun depresyonu sırasında da herhangi bir kronik "altın azlığı"nın bu arayışa hız verdiği görülmemektedir.

35- Altının değerindeki uzun vadeli trendi (ve bütün öteki metaların altınla ifade edilen değerini, yani asırlık fiyat trendini) Güney Afrikalı siyah madencilere ödenen sefalet ücretlerine (yani bu düşük ücretleri ve dolayısıyla Güney Afrika altınının görece düşük üretim maliyetlerini mümkün kılan ırkçılığın ve "apartheid" rejiminin bütün tuzaklarına) bağlamak, sergileyici bir öykü olurdu. Katzen'e göre, Güney Afrika altın madelerinde çıkarılan altının tonu başına işletme maliyetleri kırk yılı aşkın bir süre için, önemsiz dalgalanmalar dışında hemen hemen sabit kaldı. 1902'de bu maliyetler ton başına 25/9 şilinken 1946'da 25/7 şilindi (I. Dünya Savaşı öncesi dönemde birbirini izleyen düşüşler, 1916-1922 arasında artışlar, 1921-1936 arasında yeni bir düşüş, 1936'dan sonra yeni bir artış ve giderek 1946'da yeniden 1902'deki düzeyine geliş) (Katzen 30 nolu nottaki atıf, s. 18-19). Ücret maliyetleri hemen hemen toplam maliyetlerin yarısıdır. Siyah işçilerin ücretleri beyazlarınkinin tam yüzde 10'udur. 1914-1920 arasında ücretler yüzde 10 artmıştır ama hayat pahallılığı da yüzde 55 artmıştır. 1940-1950 arasında bu kez ücretler yüzde 48.7 artarken perakende fiyatlarsa yüzde 65 artmıştır. Ücret artışı 1950-1961 arasında yüzde 36 daha artarken bu artış aynı dönemde perakende fiyatlardaki artışı yakalayamamıştır (Katzen, 30 nolu nottaki atıf, s. 22-23). Siyah işçilerin gerçek ücretleri, 1960'ların ortalarında herhalde yüzyıl başındaki ücretlerden daha düşüktü! Francis Wilson'a göre (La-

bour in the South African Mines, 1911-1969 Cambridge, 1972) gerçek ücretler endeksi 1969'da 109'u, oysa 1911'da 111'i göstermektedir. Katzen şu sonucu çıkarıyor: "Açıktır ki beyaz ve Afrikalı maden işçilerinin ücretleri arasındaki uçurumun önemli ölçüde daralması, maden çıkarma maliyetlerinde muazzam farklara yol açar. Sözgelimi 1930 yılını alır ve Afrikalı madencilerin de birden bire beyaz madencilerle aynı ücreti aldıklarını varsayarsak, o yılın işletme maliyetleri 31 milyon sterlin yerine yaklaşık 100 milyon sterlin olurdu ki bu rakam o yıl üretilen altının değerinin iki katından da fazladır." (Katzen, 30 nolu nottaki atıf, 2. 22).

36- G.G.Matyushin, **Problems of Credit-Money under Capitalism** (Moskova, 1977).

2) Uzun Dalgalar, Teknolojik Devrimler ve Sınıf Mücadelesi Çevrimleri:

1- Konuya ilişkin artan litaratür içinden şunları analım: J.D. Bernal, **Science in History** (Londra 1969); S. Lilley "Social Aspects of the History of Science" (*Bilim Tarihinin Toplumsal Yanları*, **Archives Internationales d'Histoire des Sciences** 28(1949). 376; Thomas E. Kuhn, **The Sutructure of Scientific Revolutions** (Londra, 1964); **Die Wissenchaft von der Wissenschaft** (Leipzig Karl Marx Üniversitesinden bir grup çalışma, 1968); Benjamin Coriat, **Science, Technique et Capital** (Paris, 1976); Pierre Papon, **Le Pouvoir et la Science en France** (Paris, 1979); Robert B. Lindsay, **The Role of Science in Civilization** (Londra, 1963); J. Agassi, **Towards a Historiography of Science** (Lahey, 1963); D. Gabor, **Innovations: Scientific, Technological and Social** (Harmondworth, Middlesex, 1970); Peter Weingart (yayıncı), **Wissenschaftliche Entwicklung als sozialer Prozess** (Frankfurt, 1972); Peter Bulthaup, **Zur geselischaftlichen Funktion der Naturwissenschaften** (Frankfurt 1973); Hansyörg Sandkühler (yayıncı), **Marxistische Wissenschaftstheorie** (Frankfurt, 1975).

2- Marx, "genel emek" kategorisini açıkça bilimsel emeğe ilişkin olarak kullanmıştır. **Capital** (Berlin 1969) Cilt 3.

3- Karl Marx, **Grundrisse** (Harmondworth Middlesex, 1975) S. 703-4/ Karl Marx, **Grundrisse**, Sevan Nişanyan çevirisi, Birikim Yayınları, Ekim 1979, İstanbul s. 650.

4- E. Mandel, **Late Capitalism** (Londra, 1975), s. 249-59. Aynı zamanda bkz. Harry Braverman, **Labor and Monopoly Capital** (New York 1974) s. 157-66.

5- Arthur Clegg, Craftsman and the Origin of Science, (Zenaatkârlar ve Bilimin Kökeni, **Science and Society** 43 (1979): 187).

6- Harry Braverman (4 nolu nottaki atıf s. 132-4); David Landes, **Prometheus Unbount** (Cambridge, 1970), s. 62-3.

.7- Bu, 1920'lerle 1970'lerin, özellikle 1974-5 resesyonundan sonra, kuşkusuz ortak bir yanıdır. İlk rasyonelleştirme dalgası için bkz. Lyndall Urwick, **The Meaning of Rationalization** (London, 1929) ve de Otto Baure, **Rationalisierung und Fehlrationalisierung** (Viyana, 1931)

8- Gerhard Mensch, **Das technologische Patt** (Frankfurt am Main, 1975), s. 142-5.

9- Tarihsel benzeştirmeyi geriye doğru uzatmak için, şuna işaret edelim ki, David Landes'e göre (6 nolu nottaki atıf, s. 237) ondokuzuncu yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, "Sanayi Devriminin teknolojik olanaklarının tükenmesi" başlamıştı. Yatırımların, en azından ilk sanayileşmişler kapsamındaki ülkelerde, büyük ölçekli teknolojik yeniliklerle bir ilgisi yoktu. Bu konuda bkz. H. Rosenberg, **Grosse Depression und bismarckzeit** (Berlin, 1967).

10- Jacob Schmookler, "Economic Sources of Inventive Activity", (İcatlarla İlgili Faaliyetin İktisadi Kaynakları, **Journal of Economic History** 22 (1962): 1).

11- W. Rupert Maclaurin, "The Sequence from Invention to Innovation and Its Relation to Economic Growth", (İcattan Yeniliğe Yönelen Seyir ve Bunun İktisadi Büyümeyle İlintisi, **Quarterly Journal of Economics** 67 (1953): 96.

12- İbid, s. 108.

13- George Ray, "Innovation in the Long Cycle", (Uzun Çevrimde Yenilik, Llyods Bank Review, Ocak 1980, s. 21) adh makalesinde şu doğru saptamayı yapıyor: "Ekonomi üzerindeki etkisi açısından önem taşıyan temel yeniliğin kendisi değil, onun sanayi ya da ekonomi boyunca yayınımı ve bu yayınımın hızıdır. Ancak yeniliklerin geniş bir temele dayalı hızlı yayınımının Kondratieffvari -ya da başkaca bir - uzun vadeli yükselişi başlatmada herhangi bir rol oynadığı kabul edilebilir."

14- Bkz. Robert Blauner, **Alienation and Freedom** (Londra, 1964) s. 7-8 ve W. H. Armytage. **A Social History of Engineering** (Londra, 1969).

15- Harry Braverman (4 nolu nottaki atıf, s. 147-9); Michel Aglietta, **Regulation et Crises du Capitalisme** (Paris, 1976), s. 97 ve izleyen sayfalar.

16- Bkz. Benjamin Coriat (**L'Atelier et le Chromometre** (Paris, 1979). s. 139 ve izleyen safyalar. İlginçtir ki yürüyen bant sistemli üretimin bir "ilk örneği" Şikago et ambalajlama sanayiince yaratılmıştı. Bu, Amerikan sanayileşmesinin ve Amerikan teknolojisinin doğuşunda, İngiliz, Belçika, Fransız, Alman ve Japon süreçlerine kıyasla, tarımın oynadığı başlıca rolün açık bir yansımasıdır.

17- Bkz, Karl Marx, **Capital** (Harmondworth, Middlesex, 1976) Cilt I. Bölüm 13/3/C.

18- Aglietta (15 nolu nottaki atıf, s. 143-5); Benjamin Coriat (16 nolu nottaki atıf. s. 227 ve izleyen sayfalar); Mario Tronti, **Ouvriers et Ca-**

pital (Paris, 1977).

19- Bkz. Gareth Stedman Jones, "Class Struggle and the Industial Revolution" (Sınıf Mücadelesi ve Sanayi Devrimi, **New Left Review** (1975); 35 ve izleyen sayfalar).

20- David M. Gordon, "Up and Down the Long Roller Coaster" **U.S. Capitalism in Crisis** (New York, 1978): radikal Siyasal İktisat Birliği'nce (URPE) yayımlanan bir dizi makale, David M. Gordon, "Stages of Accumulation and Long Economic Cycles" (Birikim Aşamaları ve Uzun İktisadi Dalgalanmalar, **The Political Economy of the World System,** Beverly Hills, 1980, cilt 3, Sage tarafından yayımlanan bir dizi).

21- Aglietta, işçilerin tüketim alışkanlıklarında meydana gelen dönüşümün, kendisinin "Fordizm" adını verdiği (biz "geç kapitalizm" diyeceğizdir) şeyin ortaya çıkmasında oynadığı role, Gordon'dan önce dikkat çekmiştir. Aynı konuda bkz. E. Mandel, **Late Capitalism** (Londra, 1975), s. 387-99 ve Harry Braverman (4 nolu nottaki atıf, Bölüm 13). Bununla birlikte, Aglietta'nın (Benjamin Coriat gibi) hatası, emek üretkenliğindeki güçlü yükselişin mümkün kıldığı gerçek ücretlerdeki artışı ve (nisbi artıkdeğer üretimindeki koşut artışı) herşeyden önce sermayenin organik bileşiminin trendinin bir fonksiyonu olan kâr oranının toplu eğilimine bağlamaktır. Kâr oranı devamlı bir düşüş göstermeye başladığında, gerçek ücretlerin daha da artmasına, artıkdeğerin gerçekleştirilmesi üzerindeki olumlu etkilerine karşın sermaye gittikçe daha büyük bir direnç gösterir.

22- Gordon (20 nolu nottaki ilk atıfta), kendi vargılarının birçoğuna çerçeve oluşturduğunu söylediği Japon Marksisti Kozo Uno'nun kapitalizmin "aşamalar kuramı"na atıfta bulunur. Uno'nun yapıtı hakkındaki bilgimiz, yalnızca Thomas T. Sekine tarafından yapılan ve **Journal of Economic Literature**'da yayımlanan (1975:853) bir özetine dayanmaktadır. Ama bu özette, aşamaların birbirini izleyişinin mekanik ekonomik-determinist karakteri, bizzat Gordon'un yazılarındakinden çok daha güçlü biçimde açığa çıkmaktadır. Sekine'ye göre, Uno'nun nazarında, "dolayısıyla farklı aşamalara esas olarak damgasını vuran şey, temelde yatan ve kendisine uygun sınai ve ticari kuruluşları biçimlendiren sınai teknolojinin durumlarıdır. Bu kuruluşlar, ulusal düzyede, hakim sermaye biçiminin yerleştirilmesinin temellerini atan iktisat politikalarını (her türlü aktif politikanın inkarı dahil) ortaya sürerler". Bizim yaptığımız bu itirazların ve başka şeylerin yanısıra **Late Capitalism**'in 5. Bölümü'nde savunduğumuz açıkça karşıt pozisyonların ışığında nasıl oluyor da "çevrimsel ritimler ve asırlık trendler üzerine araştırma yapan çalışma grubu" bizim siyasal süreçlerin önemini gözardı ettiğimiz sonucuna varabiliyor, anlıyamıyoruz (Barr, 1. Bölüm, 2 nolu nottaki atıf. s. 490).

23- Sosyalist Parti lideri François Mitterand'ın sözümona baş iktisat danışmanı Fransız iktisatçı Jacques Attali'nin son zamanlarda savunduğu

teze göre "kriz artık bitmiştir" kârlar güçlü bir yükselme göstermektedir ve uluslararası ekonomi kendini Batı Avrupa'nın zararına olarak, Pasifik bölgesinde "yeniden yapılandırmaktadır." (**Le Monde**, 1 Mart 1980).

24- Systems Dynamics National Project, 1976 yıllık raporu, 11 Mart 1977'de M.I.T.'de projeye destek sağlayan ortaklar toplantısına sunulmuştur; mimeo. D-2715-2, s. 12-13.

25- J.J. Van Duijn, **De Lange Golf in de Economie** (Assen, 1979), s. 69-74.

28- Jay Forrester, "Business Structure, Economic Cycles and National Policy," (İş Dünyasının Yapısı, İktisadi Dalgalanmalar ve Ulusal Politika, **Futures** (1976): 205).

3) Uzun Dalgalar Enflasyon ve Savaş Sonrasındaki "Boom"un Sonu:

1- Bu tartışmada yer alan bir başka değişken de tekelci kapitalizmde "artığın bertaraf edilmesi"nde artan güçlükler meydana geldiği yolundaki Baran-Sweezy'nin kuramı ve de çeşitli ekollerin savundukları, çağdaş kapitalizmin sürekli durgunluğa yöneldiği şeklindeki kuramdır.

2- Son zamanlardan bir örnek; Geeoff Hodgson, **Trosky and Fatalistic Marxism** (Londra, 1975).

3- Artan devlet müdahalesine iktisadi kaynakların artan israfının eşlik ettiğini söylerken "ortadoks" liberallerin pek haksız olmadıkları inandırıcı bir biçimde işlenebilir. Ama bunun tersi de doğru olacaktır: kapitalizmde, azalan devlet müdahalesi, insangücünün ve teçhizatın giderek daha az kullanılmasına olağanüstü boyutlarda yol açacaktır ki bu da iktisadi kaynakların aynı şekilde muazzam bir israfıdır.

4- Troçki, Varga ve Üçüncü Enternasyonal'in ilk yıllarının öteki teorisyenleriyle birlikte ("kapitalizmin çöküş çağı kavramının ana kaynakları), belli sosyopolitik koşulların kapitalizm lehine köklü bir biçimde değişmesi halinde, bu çöküşe rağmen üretici güçlerde yeni bir yükselişin olabileceğini açıkça belirtmiştir. Bkz. Troçki'nin 1921'deki Üçüncü Kongreye raporu ve 1929 Programı'na yönelttiği eleştiri: sırasıyla **The First Five Years of the Communist International** (New York, 1945), Cilt 1,. s. 174 ve izleyen sayfalar ve **The Communist International after Lenin** (New York, 1936), s. 1 ve izleyen sayfalar içinde.

5- Bu konuda bkz. Marcello De Cecco, **Economia de Finanze Internationale dal 1890 al 1914** (Bari, 1971) ve Roger Dehem, **De l'étalon-sterling à l'étalon-dollar** (Paris, 1972). Aslında, döviz rezervi olarak sterlinin toplam merkez bankaları rezervi içinde 1913'teki payı, bütün öteki dövizlerin 1938'deki payından daha büyüktü. (%7'ye karşılık %11).

6- SDR'nin (sözümona "kâğıt altın") gerçek altının herhangi bir biçimde

yerini almasındaki başarısızlık, yalnızca onun ilan edilen amacıyla -ki "uluslararası likidite"yi azaltmak değil, artırmaktı- bağlantılı değildir. SDR'nin yaratılması devletler arasındaki anlaşmalara (yani celep pazarlığına) bağlı olduğundan, kendisi kaçınılmaz olarak bu devletlerin ulusal mali politikalarını (yani her ulusal düzeyde farklı oranlarda süregiden enflasyonu) yansıtır.

7- Folke Higert, **The Network of World's Trade** (Londra, 1940).

8- Yeterince anlamlı biçimde, bu, Amerikan çokulusluları için de geçerlidir.

9- İmalat sanayiinde iş saati başına üretimin yıllık artış hızı

	ABD	Japonya	Almanya	Fransa	İtalya	İngiltere
1960-75	2,7	9,7	5,7	5,6	6,2	3,8
1970-75	1,8	5,4	5,4	3,4	6,0	3,1

ABD Çalışma Bakanlığı, İş İstatistikleri Bürosu: "Comparative Growth in Manufacturing Productuvity and Labor Costs in Selected Industrialized Countries", (Seçilmiş Sanayileşmiş Ülkelerde İmalat Üretkenliği ve Emek Maliyetlerinde Karşılaştırmalı Büyüme, Bülten, 1958, 1977, s. 6).

10- "Sosyalist" ülkeler, Comecon içi ticarette, aşırı ("planlanmamış") ticaret dengesizliği için ceza biçiminde dolarla ödemeyi getirmiş bulunuyorlar.

11-**Annuarie Statistique des Nations-Unies** (New York, 1977).

12- Dünya Bankası'nın 1978 raporu, 1976 rakamını vermektedir. 1977 rakamı son OECD ve PAO yayınlarından alınmıştır. 1979 sonu ve de 1980 sonu rakamları, 7 Ağustos 1980 tarihli **Le Monde**'da özetlenen yeni bir OECD yaymmdandır.

13- On altı OECD ülkesinde 1870-1913 döneminde (işgücünün yüzdesi olarak) ortalama işsizlik oranı yüzde 5,7 idi (Angus Maddison, 1. Bölüm 4 nolu nottaki atıf, s. 115).

14- Unutmayalım ki Arthur F. Burns'un sözümona muhafazakâr yönetimi altında bile, Federal Reserve / ABD Merkez Bankası/, para arzında, GSMH'daki gerçek büyüme hızının yüzde 50-100 daha üzerindeki yıllık artış oranlarına izin vermiştir.

15- George W. Warren ve Frank A. Pearson, **Gold and Prices** (New York, 1975), s. 142.

16- Leon H. Dupriez, "1945 bis 1971 als Aufschwungsphase eines Kondratieff-Zyklus?" (1945 ile 1971 Arası Bir Kondratieff Çeviriminin Genişleme Evresi Mi? **Problémes économiques contemporains, textes réunis par Paul Löwenthal** (Louvain, 1972), s. 321.

17- Arrighi, "işçilerin artan yapısal gücü tarafından üretim anında kendilerinden [kapitalistlerden] koparılan ödünleri silipsüpürmek için" enflasyona başvurulduğu üzerinde ısrarla durur. "Towards a Theory of Capitalist Crisis," (Bir Kapitalist Kriz Kuramına Doğru, **New Left Re-**

view 1978:3 ve izleyen sayfalar).

18- Michel Aglietta, 2. Bölüm'15 nolu nottaki atıf, s. 263-9, 297-8, 310-22.

19- Bu rakamlarla ilgili resmi kaynaklar için bkz. Mandel, **The Second Slump** (Londra, 1978), s. 29. 1980 yılıyla ilgili projeksiyonda, tüketim ve ticari kredilerin 1976, 1977, 1978 ve 1979 yıllarındaki büyüme hızı esas alınmıştır.

20- Bkz. Mandel, **The Second Slump** (Londra, 1978), s. 81-2.

21- **Business Week**, 16 Ekim 1978, 23 Nisan 1979.

22- **Der Spiegel**, 26 Şubat 1979.

23- K. Marx'ın **Das Kapital**'inden (Berlin, 1969, cilt 3, s. 457, **Marx-Engels-Werke**, cilt 25) kendi çevirimiz.

24- Bu uyarıları içeren güzel bir antoloji için bkz. Von Hayek, **A. Tiger by the Tail** (Londra, 1972). Aynı zamanda bkz. Jacques Rueff, **The Monetary Sin of the West** (New York, 1972).

25- Sermayenin organik bileşiminin yükselişinin bu doğrulanışına Robert Rowthorn gibi kimi Marksistler bir itirazda bulunmuşlardır. Marx, **Kapital**'in 1. cildinde ve özellikle kitapta yer almayan orijinal "VI. Kesim"de şu gerçeğin altını çizmiştir; değişken sermaye yalnızca kol emekçilerinin ücretlerini değil, aynı zamanda teknisyenler vb. de dahil, topyekün üretim süreci için gerekli olan "kollektif işçi" ücretlerini de kapsar. Bu doğrudur ve biz de "toplam üretim maliyetlerinin parçası olarak emek maliyetleri" kavramımızla herhangi başka bir şeye atıfta bulunmuyoruz. Ama Marx, "kollektif işçi" nosyonunu asla üretim alanından öteye götürmemiş, dolayısıyla dolaşım maliyetlerini, ticaret kesimindeki ücretlilerin, devlet çalışanlarının vb. maliyetlerini, "değişken sermaye"ye dahil etmemiştir. Üretken ve üretken olmayan emek ayrımı, **Kapital**'in dört cildi boyunca, aralarındaki sınır çizgileri birazcık değiştirilerek de olsa, korunmuştur. Öyle ki Marx hiçbir zaman değişken sermaye, eşittir ulusal gelirdeki toplam ulusal ücret ödemeleri diye bir özdeşlik ima etmemiştir.

26- **Le Monde**, 11 Ekim 1978.

27-"Mikroelectronics: A. Survey," (Mikroelektronik: Bir Araştırma, **The Economist** 274 (1980);4).

28- Harry Braverman (2. Bölüm 4 nolu nottaki atıf, s. 198). Peter Bartelheimer ve Winfried Wolf'un "Neue Technologien und BRD/ Kapital" (Yeni Teknolojiler ve FAC/ Sermayesi, **Die Internationale**, 1979;42) adlı makalede sözünü ettikleri, başlıca Alman kapitalistlerinden biri olan, Siemens'ten Friedrich Baure.

29- Friedrich Bauer'e göre (28 nolu nottaki atıf, s. 41) bu yalnızca bir başlangıçtır. Halihazırdaki LSI (large-scale-integration/büyük ölçekli entegrasyon) teknolojisiyle bir silikon kristaline 50.000 yonga /"chip"/ yerleştirilebilirken, üç yıl içinde bu yonga sayısı 1 milyona tırmanabilir!

30- Bartelheimer ve Wolf (28 nolu nottaki atıf. s. 56-9).

31- Bartelheimer ve Wolf (28 nolu nottaki atıf, s. 54).
32- "1975 öncesindeki 25 yıl boyunca tanık olduğumuz türden uzun ve pürüzsüz bir genişleme dönemini artık yıllar boyu göremeyeceğimiz fikrini destekleyen birçok neden var. Bu nedenlerden biri, başka şeylerin yanısıra, otuzlarda ve kırklarda "birikmiş" olan ve savaştan sonra ekonominin gelişmesine hükmetmeye doğru sıçrama yapan en kârlı teknik devrimlerin belli bir tükenişinde yatmaktadır". Profesör Kurt Rotschild, **Wiener Tagebuch,** Aralık 1977.
33-**The Economist,** 7 Nisan 1979.
34- Bkz. Christian de Bresson, **L'Innovation selon Marx** (yayımlanmamış elyazması).
35- **The Economist,** 274 (1980): 4.
36- "Atlantiğin öte yakasında, şu gerçeğin giderek daha çok farkına varılıyor ki, yenilikler dev kamu ya da özel kuruluşların gölgesinde geliştiğinde, yalnızca kazanılmış pozisyonların ve rantların güçlendirilmesi doğrultusunda yönlendirilecek riskler değil, paradoksal bir biçimde, böyle bir yeniliktir yeniliği öldüren". **Le Monde,** 15 Aralık 1978.
37- Bkz. W.W. Rostow (1. Bölüm 3 nolu nottaki atıf, s. 287).
38- Rostow'un tezinin buna koşut bir çürütülüşünü de Immanuel Wallerstein yapmıştır: "Kondratieff up or Kondratieff down?" (Kondratieff Aşağı Mı Yoksa Konodratieff Yukarı mı? **Review,** Binghampton, 2 (1979): 663 ve izleyen sayfalar). Rostow aslında Kondratieff'in uzun dalgaları ilk açıklayış tarzına (sanayi ve tarım (hammaddeler) arasındaki ticaret hadlerinin uzun vadeli dalgalanmalar) geri döner. Rus iktisatçının kendisinin de çabucak terkettiği bu açıklama, ampirik kanıtlar karşısında da tutunamaz zaten.
39- "En azından bir on yıl kadar pek az ilave yatırımla üretimi sürdürecek yeterli sermaye teçhizatı halihazırda vardır herhalde." Jay Forrester, **Fortune** dergisindeki röportaj, 16 Ocak 1978.

4- Özgül Tarihsel Dönemler Olarak Uzun Dalgalar

1- "Yirmi yıldan bu yana, karmaşık sistemlerin davranışına benzer davranışları bilgisayarlarla elde etmeye dayalı sistem dinamiği adı verilen bir sahayı geliştirmekteyiz. Gördük ki, tüketim sektörleri ile sermaye malları sektörleri arasındaki etkileşimler, iktisadi faaliyetlerin 45 ila 60 yıl süreli uzun bir dalgalanmasına yol açabilmektedir." Jay Forrester, **Fortune** dergisindeki röportaj, 16 Ocak 1978.
2. Erik Olin Wright (1. Bölüm 9 nolu nottaki atıf, s. 163-4).
3- Bu, tabii ki, egemen oldukları sektörlerde tekellerin "güdümlü" fiyatları dayatma yeteneğinden kaynaklanan aşırı tekel kârlarının, 1940'tan bu yana "sürekli enflasyon"da oynamış olduğu kilit rolü inkâr etmek değildir. Ama bu "güdümlü" fiyatların ve sürekli enflasyonun uzun vadeli uygulanışını teknik olarak mümkün kılan şey de, bu tekellerin finans kapital ile kurduğu ortak yaşama (yani bankacılık sisteminin belli

bir kredi politikası) ve bu politikaya devletin ve merkez bankalarının sunduğu kölece destektir.

4- Merhum Profesör Harry Johnson'dan, daha önce **The Second Slump**'da yapmış olduğumuz bir alıntıyı tekrarlayalım: "[Enflasyona verilecek] cevap, uzun vadede, toplumun Refah Devleti'nden yüz çevirmedeki iradesine bağlıdır." **The Banker**, Ağustos 1975, Profesör Jacques Chevallier, "The End of the Welfare State" (Refah Devletinin Sonu) başlıklı bir makalede şunu söylemişti: "toplumsal sahada, en yoksul tabakalar lehine izin verilen dayanışma çabası sınırlandırılmalıdır". **Projet**, Mart 1980.

5- Robert L. Heilbroner, **Beyond Boom and Crach** (New York, 1978). Uzun dalgaların bu psikolojik açıklanışı, Belçikalı profesör Dupriez'nin getirdiği bir açıklamayla ve Gerthart Mensh'nin getirdiği (2. Bölüm 8 nolu nottaki atıf, s. 74) "kuşak" açıklamasıyla benzeşim içindedir: torunlar babaları gibi değil, dedeleri gibi davranırlar, ki bu da öylesine, birbirini izleyen iki uzun dalganın "elli yıllık süre"sini birbirini izleyen iki kuşağın yaşıyla açıklamaya çalışır.

6- Fransız günlük gazetesi **Le Monde**, yarı resmi konumuna karşın, Giscardçı hükümet partisinin resmi çevrelelerine, faşist (ya da neofaşist) aşırı sağın anti-eşitlikçilik, "liberal" devlete karşı düşmanlık, yalnızca Marksizmin değil, aynı zamanda "doğuya özgü Yahudi-Hıristiyan geleneği"nin de reddi vb. bir dizi klasik temasını açıkça savunan GRECE (Groeupement de Rechershes et d'Etudes pour la Civilisation Européenne/Avrupa Uygarlığı Araştırma ve İnceleme grubu) ideologlarının sızmasından ürkmüştür. GRECE'nin kendisi ve ne anlama geldiğinin iyi bir incelenişi için bkz. **The New York Review of Bokks**, 25 Ocak 1980, Thomas Sheehan, **Paris: Moses and Polytheism**, s. 13 ve izleyen sayfalar.

7- Popüler "alt kültür"de bu insanlık dışı ve yaşamı hiçe sayan eğilimin yaygınlaşmasının oldukça ürkütücü bir belirtisi, **Damien** kitabının ve filminin (kapitalist dünyada milyonlarca okuyucu ve milyonlarca seyirci çekerek) kazandığı muazzam başarıydı. **Damien**'in, nihai "mesaj"ına indirgendiğinde, ana teması, "Şeytan'ın ruhunun yeniden canlanışı olan ve sağ kalması halinde birçok insanın sefaletine ve ölümüne yol açacak olan bir çocuğun öldürülmesini öğütlemektir." Benzer biçimde "The Paradoxers," **Broca's Brain** (New York, 1978) ile Carl Sagan, şimdilerde **The Late Great Planet Earth** (New York, 1975), (10 milyon satıı) ve evrimi tefe koyan kitaplarda olduğu gibi, protestan temelci yeniden canlanma örtüsü altında Amerika'yı kasıp kavuran sahte bilim ve antibilim dalgasını haklı olarak teşhir etmiştir.

8- Roma Kulübü'nün daha sonraki bir incelemesinde teslim edildiği üzre, insan biliminin, yaratıcı zekasının ve toplumsal kurumları türün varlığını sürdürme ihtiyaçlarına uydurmadaki yeteneğinin gelişmesinin sınırsız olduğu hipotezi bir kez kabul edildi miydi, "Büyümenin Sınırları"nın vargıları tutamaksız kalır.

9- 1914-18 ayrım çizgisinin (yani kapitalizmin çöküş çağının ve kapitalist dünya sisteminin çözülüşünün başlangıcının) tarihsel önemini vurgulamak için, 1893-1940 zaman süresini bilerek iki ayrı döneme ayırdık. Hans Rosenberg'in "1872-1893 uzun depresyonu" üzerine yazdığı kitap (1. Bölüm 2 nolu nottaki atıf), uzun bir dalgayı özgül biçimde yapılanmış tarihsel bir dönem olarak ele alışa güzel bir örnektir.

10- Bu terimi, Marx'ın normal iktisadi dalgalanma sırasında aşırı üretim krizlerine atfettiği işlevle benzeşim içinde kullanıyoruz.

11- Toplumsal yaşamın üretimden bankacılığa, öğretime, yönetime dek hemen her alanında mikroişlem/microprocessing/ sayesinde mümkün hale gelen birçok yeni tekniğin ayrıntılı bir betimlenişi için bkz. Dieter Balkhausen, **Die dritte industrielle Revolution** (Düseldorf, 1978/ Genetik mühendisliğinin imkânları (ve tehlikeleri) için bkz. **The Economist** 273 (1980): 53 ve **Le Monde,** 6 Şubat 1980, s. 17.

12- Ibid. s. 100 ve izleyen sayfalar; Bartelheimer ve Wolf (3. Bölüm 28 nolu nottaki atıf, s. 47-9).

13- **Ventil** (1979):11.

14- **Deutsche Zeitung/Christ und Welt,** 8 Eylül 1978.

15- Bartelheimer ve Wolf (3. Bölüm 28 nolu nottaki atıf, s. 49).

16- Bay Jean Vogé (**Le Monde,** 24 Şubat 1980, S. XIII), bu sorunu, ne demekse, "sosyoekonomik sistemin örgütlenmesi için gerekli enformasyon harcamalarının dörtnala enflasyonu"na bağlamaktadır. Daha pratik olarak bizse bunun daha çok genel olarak tüketim mallarının seri üretimi ile bireyselleşmiş insan emeğine dayalı hizmetlerin yerini alabilecek bu tip "yeni" tüketim mallarının seri üretimi arasında bir zaman farkı bulunmasından ileri geldiğini kaydedeceğizdir.

17- **The Times,** 23 Kasım 1978.

18- Başka kuruluşların yanısıra Uluslararası Ticaret Odası'nın da düzenleyiciler arasında yer aldığı ve 9-10 Kasım 1978'de Cenevre'de yapılan bir konferansta ITT temsilcilerinin söylediklerine bkz. (**Le Monde,** 12-13 Kasım 1978 İngiltere'deki işsizlik hakkındaki ihtilafla ilgili olarak bkz. Clive Jenkins ve Barrie Sherman, **The Collapse of Work** (Londra, 1979) ve **The Economist,** 9 Haziran 1979.

19- Alman sendikalar başkanı Vetter ile Batı Alman işveren federasyonu başkanı merhum Bay Schleyer arasında geçen ve birincisinin "çalışma hakkı" (yani tam istihdam), ikincisinin ise "çalışma görevi" (yani işçilerin daha zorlu çalışmak ama kitlesel işsizlik koşullarında sosyal güvenlikten daha az şey bekler olmak durumunda olmaları) üzerinde ısrar ettikleri ilginç tartışmaya bkz. (**Neue Zürcher Zeitung,** 25 Mayıs 1977). Geç kapitalizmde (bütün "karma ekonomi" ve "refah devleti" dümenleriyle birlikte), **bütün** Batı hükümetlerinin göz yumduğu kitlesel işsizliğin nesnel işlevinin, kesinlikle işçilere bu "daha sorumlu" tavrı dayatmak olduğunu ("yani, Marksistlerin deyişiyle, mutlak artıkdeğerin üretilmesini artırmak üzere "disipline edilmeleri" olduğunu") anlamak için herhangi bir "fesat kuramı"na ihtiyaç yoktur.

20- Kâr oranını bütün demokratik özgürlükleri ortadan kaldırma gibi en aşırısına kaçmaksızın yükseltmeye yönelik böylesi bir girişimin görünürde daha makbul bir çeşitlemesi de, Galbraith gibi sol Keynesçilerin giderek savundukları idari gelir politikaları biçiminden birşey olabilirdi. Daha zorlayıcı planlamadan yana artan çağrılar da (ki ABD'de, liberal profesör Heilbroner ve New York'tan yatırım bankacısı Felix Rohatyn gibi farklı kişileri bir araya getirmektedir), görünürde aynı yöne işaret etmektedir. Oysa bir an için durup düşünüldüğünde bile, böylesi bir geçici ara çözümün (tıpkı Weimar Cumhuriyeti'nin 1920'lerdeki "altın yılları" gibi) kıyamet anını hiçbir biçimde uzaklaştıramayacağı, bunu ancak erteleyebileceği hemen görülebilir. İyi örgütlenmiş bir militan ve aynı zamanda kuşatılmış işçi sınıfı, "dostane sol" hükümetler sırasında bile, gerçek ücretlerde uzun vadeli **de facto** bir donmayı ya da hatta düşüşü gönüllü olarak kabul etmeyecektir. Bunu 1978 yılında İngiliz ve Batı Alman işverenleri ve de bu ülkelerdeki reformist liderler dehşete düşerek fark ettiler. Öyle ki geride şu soru kalıyor: Grev hakkı şiddetli biçimde kısıtlanmaksızın, bu demektir ki basın özgürlüğü, örgütlenme ve gösteri hakkı vb. ağır saldırılar altında kalmaksızın, işçilerin bu militanlığı ve direnci belirleyici biçimde nasıl kırılabilir?

21- W.W. Rostow (1. Bölüm 3 nolu nottaki atıf. s. 630).

22- Bu rapor üzerine şahane bir yorum için bkz. Samuel Bowles, "The Trilateral Commission; Have Capitalism and Democracy Come to a Parting of the Ways?" (Üçlü Komisyon: Kapitalizm ve Demokrasi Bir Yol Ayrımına mı Geldi?, **U.S. Capitalism in Crisis,** 2. Bölüm 20 nolu nottaki atıf s. 261 ve izleyen sayfalar).

23- Güney Yarımküre'de "kalkınma ilerleme"ye rağmen (ya da bunun çoğu kez işlevi olarak demeli) sefaletin gerçekten de dehşet verici yanlarından bazıları, sağlık araştırmalarında kendini gösterir. Dünya Sağlık Örgütü'nün 5-6 Haziran 1978 Londra konferansında sunulan raporuna göre, insanlığın (gezegenimizin 4 milyar sakini içinde 3.2 milyarı oluşturan insanların) dörtte üçü herhangi bir tıbbi bakımdan yoksundur. Üçüncü dünya denilen ülkelerde her yıl doğan 80 milyon çocuktan, yaşamın ilk döneminde yakalanılan hastalıkların sonucu olarak 5 milyonu ölmekte ve 10 milyonu ciddi biçimde sakatlanmaktadır (**Le Monde,** 8 Haziran 1978). Bu ülkelerdeki nüfusun yüzde elli beşi (yani 1 milyardan fazla insan) kötü beslenmektedir ve çocuklarda bu oran yüzde 62,8'e çıkmakta, bu da onların zihinsel yeteneklerinin gelişmesini ciddi biçimde bozmaktadır. S. Keutlinger ve M. Selowski, "Malnutrition and Poverty" (Kötü Beslenme ve Sefalet, Dünya Bankası mutad raporu No: 23, 1976). J. Crovieto ve E. de Licardie, "The Effect of Malnutrition on the Individual", (Kötü Beslenmenin Birey Üzerindeki Etkisi, A. Berg editörlüğündeki **Nutrition, National Development and Planning,** Cambridge, Mass, 1973).

24- Aslında 1960'larda ve 1970'lerde üçüncü dünya ülkelerinin sa-

nayileşmesindeki büyük "başarı masalları"na -sözgelimi Brezilya ve Güney Kore örneği -olanak veren, gerçek ücretlerde bir artış değil, köklü bir azaltma idi. Dolayısıyla "iç pazar" bu durumda orta sınıflardan öteye gitmiyordu. **The New York Times** (28 Temmuz 1979) Sylvia Ann Hewlett'in yarısömürge ülkelerdeki "büyümenin maliyetleri"ne ilişkin ciddi bir tahminini yayınladı: "Kapitalist stratejiler, sözgelimi Nijerya'da Filipinler'de ve Brezilya'da, yüksek iktisadi büyüme hızlarına ulaşmıştır ama bu iktisadi dinamizm, kitle sefaleti üzerine oturmuştur. Bu ülkelerde yurttaşların en azından yarısı modernleşme sürecinden uzak tutulmuştur ve pespaye bir sefalet içindedir." Belirtilen oran, bizce gerçekte var olandan daha azdır.

25- Bunun en çarpıcı örneğini tekstil sanayii oluşturur. Bu sanayiin OECD ülkelerinde gördüğü (ister yerli mallar bakımından isterse ithal malları bakımından) toplam talebin yıllık büyüme hızı yüzde 2 kadardır.

26- OECD: "L'incidence des nouveaux pays industriels sur la production et les échanges des produits manufacturés," (OECD: Mamul Mal Üretimi ve Ticaretinde Sanayileşmiş Yeni Ülkeler Olgusu, Paris, Haziran 1979).

27- 1976'da, sosyalist denen ülkeler Amerikan ihracatının yüzde 2,5'unu, AET ihracatının yüzde 5,5'unu ve Japon ihracatının yüzde 6'sını satın aldılar ve bu mütevazi sonuca ancak büyük borçlar yığarak eriştiler.

28- Financial Times'a göre (6 Temmuz 1979) "Üçüncü Dünya 1950'ye kadar tahıl bakımından genelde kendine yeterliydi ama 1975'te net tahıl ithalatı 50 milyon tona vardı ve 1980'lerde bunun 100 milyon tona ulaşması beklenmektedir." Robin Sokal, Üçüncü Dünya'nın tahıl açığına 1979 için 85 milyon ton ve 1980 için 145 milyon ton rakamlarını vermektedir. (**Le Stampa** 25 Haziran 1980.)

29- Schumpeter "yaratıcı yıkım" terimini, teknolojik bakımdan geri firmaların, kapitalizm altında, "yenilikçi" firmalarca acımasızca silinmesi sürecini tanımlamak için kullanmıştır. Bu terim, **Capitalism, Socialism and Democracy** adlı kitabının 7. Bölümünün başlığıdır (3. basım, New York, 1962).

30- Böylesi ideolojik hazırlanmanın ve "düşünsel plandaki" öngörünün bir örneğini, profesyonel bir romancı tarafından değil de General Sir John Hacket ve öteki üst düzey NATO generalleri ve danışmanları tarafından yazılmış olan **The Third World War; August 1985** / Üçüncü Dünya Savaşı; Ağustos 1985/ adlı "bilimkurgu" kitabı oluşturur. Kitabın işlevi açıktır ki yalnızca silahlanma harcamasında yeni bir yükseliş için değil, aynı zamanda emperyalizm tarafından "Sovyet saldırı tehditi"ne karşı nihai önleyici askeri harekat için de gerekli ortamı hazırlamaktır.

ERNEST MANDEL

Kapitalist Gelişmenin Uzun Dalgaları

Genişleyici bir uzun dalga sırasında, hızlı iktisadi büyüme koşulları altında ve uluslararası güç ilişkilerinde dünya kapitalizminin zararına olacak biçimde temel bir gerileme veri alındığında, kapitalist sınıf için öncelik, işçi sınıfını, tam istihdam ve sosyal güvenlik politikaları kilit rolü oynamak üzere, reformlarla satın almaktı. İktisadi genişlemenin kendisi, sistemin bu malları genellikle verebileceği maddi koşulları yarattı. Ama genişleyici bir uzun dalgadan depresif bir uzun dalgaya geçtiğimizde artık tam istihdamı sağlamak, sefaleti ortadan silmek, sosyal güvenliği genişletmek, ücretlilerin gerçek gelirinde düzenli (mütevazi olsa da) bir artışı sağlamak mümkün değildir.

* * *

Keynesçi tam istihdam önceliğinden enflasyonla savaş monetarist önceliğine geçişi son tahlilde belirleyen, genişleyici uzun dalgadan depresif uzun dalgaya geçişti. İktisadi gerçekliği değiştiren şey, egemen iktisadi öğreti değil, egemen iktisadi öğretiyi değiştiren şey, iktisadi gerçeklikteki değişmeydi.

* * *

Kondratieff ve Schumpeter'inkine kıyasla uzun dalgalara ilişkin bizim yorumumuzun üstünlüğü şudur: biz uzun dalgaları, onların kökenlerini ve sonunu, yirmi beş hatta elli yıl süreli "uzun sürede olgunlaşan yatırım projeleri"nin şüphe götürür varlığıyla (ki bunlar kapitalist ekonomide açıkça marjinal bir rol oynarlar yalnızca) veya daha beteri, çok sayıda "yaratıcı şahsiyetlerin" aniden ortaya çıkıverişleriyle (yani biyolojik ve genetik tesadüflerle) değil, ortalama kâr oranının uzun vadeli iniş çıkışlarıyla açıklıyoruz.